

Maatschappelijke betekenis van Ten Cate Sportboulevard Enschede

De opbrengst van vier jaar vernieuwend sportaanbod

Niels Hermens
Nanne Boonstra
Met medewerking van Anna Jansma

September 2011

Inhoud

Samenvatting	5
1 Inleiding	7
1.1 Sportboulevard Enschede	10
1.2 Het onderzoek: probleemstelling en methoden	12
1.3 Leeswijzer	13
2 Sportboulevard Enschede en sportparticipatie	15
2.1 Bekendheid Sportboulevard Enschede	15
2.2 Lidmaatschap sportverenigingen	16
2.3 Sport Zappcard	19
2.4 Padel en e-Sports	21
2.5 Conclusie	22
3 Maatschappelijke rol Sportboulevard Enschede	23
3.1 Betekenis Sportboulevard Enschede voor de sportverenigingen	23
3.2 Betekenis Sportboulevard Enschede voor de wijk	25
3.3 Sportboulevard Enschede en maatschappelijke organisaties	27
3.4 Conclusie	29
4 De maatschappelijke betekenis van Sportboulevard Enschede	31
4.1 Conclusies	31
4.2 Sportboulevard Enschede en vitale sportverenigingen	33
4.3 Aanbevelingen	34
Literatuur	37
Bijlagen:	
1 Bevolkingssamenstelling wijken Enschede Zuid	39
2 Overzicht met bij Sportboulevard Enschede aangesloten organisaties	41
3 Achtergrondkenmerken respondenten	43
4 Geïnterviewden	45
5 Trends sportparticipatie Enschede Zuid	47
6 Twee innovatieve sportprojecten	49

Samenvatting

Ten Cate Sportboulevard Enschede stimuleert de samenwerking tussen sportverenigingen in Enschede Zuid en ondersteunt sportverenigingen bij het ontwikkelen en uitvoeren van vernieuwend sportaanbod. Daarmee wil de Sportboulevard de sportparticipatie verhogen van bewoners van Enschede Zuid. De gemeente Enschede zet sterk in op sport. Een van de aandachtspunten in het gemeentelijk sportbeleid is de ontwikkeling van vitale en maatschappelijk betrokken sportverenigingen. In dit onderzoek gaan we in op de vraag wat Sportboulevard Enschede betekent voor de omliggende wijken wat betreft de sportparticipatie van haar bewoners, de sportverenigingen en de leefbaarheid in de wijk.¹

Het werk van Sportboulevard Enschede blijkt een succesvolle aanvulling op de inzet die de gemeente al pleegt om de sportparticipatie van jeugdigen in Enschede Zuid te verhogen. De sportparticipatie van 7- tot 16-jarigen in de wijk Wesselerbrink is tussen 2007 en 2010 sterker toegenomen dan in heel Enschede (zie figuur 2 op pagina 17). In 2007 was 30 procent van de jeugdigen uit deze wijk lid van een sportvereniging en dat is in 2010 toegenomen naar 40 procent. Gemiddeld in Enschede is het aandeel jeugdigen dat lid is van een sportvereniging met 4 procent toegenomen. Op dit moment is zes van de tien kinderen uit groep 6, 7 en 8 van de basisscholen uit Wesselerbrink lid van een sportvereniging.

Het onderzoek laat zien dat een van de belangrijkste succesfactoren van de aanpak van Sportboulevard Enschede de laagdrempeligheid is. De deur staat overdag letterlijk open, waardoor mensen gemakkelijk binnenstappen met vragen over de verschillende sportverenigingen. Dit lijkt in het bijzonder positief voor bewoners met een niet-Nederlandse achtergrond. Daarbij komt dat het kantoor duidelijk zichtbaar is. Een tweede belangrijke succesfactor is het innovatieve karakter van de geïnitieerde projecten. Vanaf het begin heeft Sportboulevard Enschede zich ingespannen vernieuwende concepten te ontwikkelen om bewoners die niet sporten aan het sporten te krijgen. Na het aanbieden van de Sport Zappcard, e-sport en padel is het ledenaantal bij aangesloten sportverenigingen toegenomen.

Ook komt naar voren dat de bij Sportboulevard Enschede aangesloten sportverenigingen een professionaliseringslag hebben kunnen maken. De samenwerking maakt het bijvoorbeeld mogelijk om gezamenlijk te communiceren naar de gemeente of andere partijen. Verder kopen de sportverenigingen nu gezamenlijk energie in en wordt het afval van de verschillende verenigingen gezamenlijk verwerkt. Dergelijke collectieve activiteiten leveren de individuele sportverenigin-

---

1 In het onderzoek is specifieke aandacht besteed aan de wijk Wesselerbrink, een zogenoemde aandachtswijk met veel inwoners met een lage sociaaleconomische status en een zeer lage sportparticipatie.

gen financiële voordelen op. Ook de Sport Zappcard is een gemeenschappelijk product van de verenigingen, op initiatief van de Sportboulevard. Tot slot maakt Sportboulevard Enschede het voor verenigingen eenvoudiger om zich in te zetten voor sociale doelen. Momenteel werkt de Sportboulevard bijvoorbeeld samen met leerwerkbedrijf DCW door langdurig werklozen in te zetten voor ondersteunende werkzaamheden op de sportverenigingen.

De Sportboulevard is op dit moment vooral gericht op samenwerking tussen de sportverenigingen op sportief gebied. In verschillende steden, en ook in Enschede, is steeds meer aandacht voor de maatschappelijke rol van sportverenigingen. Dit kan onder andere tot uiting komen in de samenwerking tussen sportverenigingen en maatschappelijke organisaties buiten de sport. In de toekomst wil de Sportboulevard hier meer aandacht aan besteden. Dit komt tot uiting in de vierde pijler van de Sportboulevard Enschede die in juli 2011 is opgesteld. In deze pijler staat omschreven dat zij zich zullen gaan richten op het (mede helpen) organiseren van (sport) evenementen voor scholen, buitenschoolse opvang en overige maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven.

De inzet van Sportboulevard Enschede heeft op het gebied van de leefbaarheid vooral resultaat opgeleverd voor de fysieke inrichting van de wijk. De Sportboulevard heeft gezorgd voor mooie, goed verzorgde en goed zichtbare sportvelden in de wijk. Dit is niet onopgemerkt gebleven bij de omwonenden. De kinderen uit Wesslerbrink geven de sportveldjes in hun wijk een hoog cijfer (7,4). Hoger ook dan de kinderen uit Stroinkslanden en Helmerhoek (6,1), die geen direct zicht hebben de accommodaties van de verenigingen. Ook zien we een toename in het aantal sociale contacten. Uit het onderzoek komt naar voren dat de kinderen die lid zijn van een sportclub meer vriendjes en/of vriendinnetjes hebben dan de kinderen die niet sporten.

Terugkijkend op vier jaar Sportboulevard Enschede komen twee resultaten van het werk van de Sportboulevard het duidelijkst naar voren.

1. Sportboulevard Enschede zorgt voor een toename in de sportparticipatie in Enschede Zuid.
2. Sportboulevard Enschede zorgt voor sterkere en professionelere sportverenigingen.

Sportboulevard Enschede werkt vooral vanuit de sportverenigingen en de individuele sporter. Zij functioneert als een soort 'makelaar' tussen de verenigingen en de bewoners van de wijk. Daarnaast is ook geïnvesteerd in het makelen tussen sportverenigingen en maatschappelijke organisaties als brede scholen en een leerwerkbedrijf. In de toekomst wil Sportboulevard Enschede zich hier nog meer op toelagen. Dit is van belang, omdat het maatschappelijke belang van Sportboulevard Enschede zal toenemen als zij zich nog meer gaat richten op maatschappelijke doelen. Beleidsvelden als onderwijs, veiligheid en zorg kunnen worden gekoppeld aan de sport. Te denken valt aan programma's voor jongeren met probleemgedrag, sportzorgtrajecten, gezinsaanbod op de sportclub en aandacht voor de pedagogische waarde van sport.

1 *Inleiding*

Ten Cate Sportboulevard Enschede² vertegenwoordigt sinds 2005 negentien sportverenigingen uit Enschede Zuid. Daarnaast werken zij samen met enkele andere maatschappelijke organisaties zoals scholen, kinderopvangorganisaties en woningbouwcorporaties. Het doel van Sportboulevard Enschede was allereerst om de samenwerking tussen de sportverenigingen te vergroten. Een ander doel was het ondersteunen van de aangesloten verenigingen bij het ontwikkelen, implementeren en uitvoeren van innovatief sportaanbod om de sportparticipatie van bewoners uit de drie omliggende wijken - Wesselerbrink, Stroinkslanden en Helmerhoek - te vergroten. Tot slot zet Sportboulevard Enschede zich in voor andere maatschappelijke doelen, zoals een prettige leefomgeving en de re-integratie van langdurig werklozen. Samen met de gemeente Enschede werkt Sportboulevard Enschede aan een gezonde leefomgeving voor de inwoners van Enschede Zuid.

Dit onderzoek gaat in op wat Sportboulevard Enschede betekent voor drie wijken in Enschede Zuid. Draagt de Sportboulevard bij aan de sportparticipatie van bewoners van Enschede Zuid? Wat betekent de samenwerking voor de verschillende verenigingen en andere maatschappelijke organisaties? En tot slot, draagt Sportboulevard Enschede bij aan de leefbaarheid in de drie omliggende wijken? Dat zijn de vragen die we in dit rapport beantwoorden. Voordat we verder op de onderzoeksvragen ingaan, beschrijft dit eerste hoofdstuk de maatschappelijke rol van sportverenigingen en waarom juist voor Enschede Zuid een initiatief als de Sportboulevard belangrijk is. Vervolgens geven we een beschrijving van de activiteiten van Sportboulevard Enschede, en beschrijven we de onderzoeksvragen en onderzoeksmethoden die zijn gebruikt.

De gemeente Enschede zet sterk in op sportdeelname en de maatschappelijke opbrengsten van sport. In de Sportnota 'Enschede beweegt!', zegt de gemeente dat zij van sport verwacht dat het bijdraagt aan uiteenlopende maatschappelijke doelen (gemeente Enschede, 2007). Volgens de gemeente kan sportdeelname een positieve invloed hebben op gezondheid, opvoeding/socialisatie van jeugdigen, sociale binding, en economie. Daarnaast kunnen sportaccommodaties en sportverenigingen bijdragen aan een plezierige en sociale woonomgeving. Om deze redenen vindt de gemeente het belangrijk dat een groot deel van haar bewoners sport. Zij heeft de ambitie dat in 2015 75 procent van de inwoners van de stad voldoet aan de

---

2 Ten Cate is sponsor van Sportboulevard Enschede. Voor de leesbaarheid gebruiken we in het vervolg van deze rapportage de naam Sportboulevard Enschede.

Nederlandse Norm Gezond Bewegen (NNGB)³ en minimaal twaalf keer per jaar aan sport doet. In 2007 voldeed 66 procent van de inwoners van Enschede hieraan. Dit sluit aan bij de doelstelling van NOC*NSF dat in 2016 heel Nederland een Olympisch niveau heeft (NOC*NSF, 2009). Een onderdeel van dat Olympisch plan is dat driekwart van de inwoners van Nederland voldoet aan de NNGB. Om de sportdeelname te verhogen heeft NOC*NSF het initiatief genomen voor het project Proeftuinen Nieuwe Sportmogelijkheden, waarin vijftien proeftuinen financiering en ondersteuning ontvangen vanuit NOC*NSF. Sportboulevard Enschede is een van deze proeftuinen.

Naast NOC*NSF is de gemeente Enschede een van de belangrijkste partners van Sportboulevard Enschede. Samen besteden zij aandacht aan een gezonde leefstijl van de bewoners van Enschede Zuid. De gemeente ziet in het sportbeleid voor zichzelf een rol als regisseur en inspirator en minder als uitvoerder. De uitvoering moet liggen bij de partijen in het veld, zoals sportverenigingen, commerciële sportaanbieders en scholen. De gemeente hecht veel belang aan vitale en innovatieve sportverenigingen en -projecten.

Maatschappelijke rol sportverenigingen

Steeds meer sportverenigingen zetten zich in voor maatschappelijke doelen anders dan sportparticipatie. Ook beleidsbepalers in Enschede hechten veel belang aan vitale sportverenigingen (Gemeente Enschede, 2007). Maatschappelijke sportverenigingen zorgen voor sportaanbod, maar dragen ook bij aan het bereiken van sociale doelen zoals de sociale samenhang in wijken, het verbeteren van de gezondheid van bewoners van een bepaalde stad of wijk, en het vergroten van de sportparticipatie van specifieke groepen.⁴ Ook kunnen zij zich richten op re-integratie van werklozen en het verbeteren van schoolprestaties van jeugdigen. Het Mulier Instituut definieert maatschappelijke sportverenigingen als verenigingen die nevenactiviteiten organiseren voor niet-leden en die deelnemen aan gemeentelijke activiteiten die gericht zijn op bovengenoemde maatschappelijke doelen (Van Kalmthout & Van Lindert, 2009). Niet alle sportverenigingen hebben de middelen om zich op deze manier in te zetten voor de samenleving. Uit onderzoek van DSP-groep blijkt bijvoorbeeld dat geld en voldoende vrijwilligers belangrijke randvoorwaarden zijn (De Groot, 2008). Hierdoor hebben de grotere en meer competitieve verenigingen vaak meer mogelijkheden. Maar ook kleine sportverenigingen die geen activiteiten organiseren voor mensen buiten de eigen vereniging, hebben een belangrijke maatschappelijke functie. Het zijn gelegenheden waar mensen elkaar ontmoeten en zich door middel van vrijwilligerswerk kunnen inzetten voor het maatschappelijk belang. Sportboulevard Enschede bundelt de krachten van de sportverenigingen - klein en groot - in Enschede Zuid met als doel

---

3 Minimaal vijf dagen per week een half uur matig lichamelijke activiteit, bijvoorbeeld wandelen of fietsen.

4 Denk aan gehandicapten of jongeren met gedragsproblemen.

de sportparticipatie te vergroten en verschillende andere maatschappelijke doelen te bereiken.

Enschede Zuid

Enschede Zuid telt ruim 35 duizend inwoners⁵ en bestaat uit drie wijken: Stroinkslanden, Wesselerbrink en Helmerhoek. Wesselerbrink staat bekend als een kwetsbare wijk. Het gemiddeld jaarlijks inkomen per huishouden is er 24.930 euro. Dat is bijna 13 procent onder het gemiddelde in Enschede (€ 29.100,-). Veertig procent van de inwoners van Wesselerbrink heeft een niet-westerse allochtone achtergrond. Bijlage 1 geeft meer gedetailleerde informatie over de bevolkingssamenstelling van de drie wijken.

Lid zijn van een sportclub is voor veel kinderen uit kwetsbare wijken geen vanzelfsprekendheid. Uit onderzoek in de veertig Vogelaarwijken is eerder gebleken dat slechts 7,4 procent van de bewoners lid is van een sportvereniging, tegen gemiddeld 31 procent in Nederland (Duijvestijn, 2007). Uit deze studie komt ook naar voren dat het lage percentage verenigingslidmaatschappen eveneens geldt voor Vogelaarwijken met goede sportvoorzieningen en sportaanbieders. Klaarblijkelijk is de stap om lid te worden van een sportvereniging voor een grote groep bewoners uit die wijken te groot. Het SCP-onderzoek naar maatschappelijke participatie van kinderen concludeert dat financiële redenen vaak worden genoemd voor niet-deelname aan sport (SCP, 2009). Wesselerbrink is een wijk met sociale en economische achterstanden. De sportparticipatie van jeugdigen blijft er achter bij het stedelijk gemiddelde. In 2007 was ongeveer een derde van de 6 tot 17 jarigen uit de wijk lid van een sportvereniging (zie tabel 1). Stroinkslanden en Helmerhoek hebben minder te maken met achterstanden dan Wesselerbrink. In die twee wijken waren in 2007 ongeveer zes van de tien jeugdigen tussen de 6 en 17 jaar lid van een sportvereniging.

---

5 Gegevens van 1 januari 2011: http://www.enschede.nl/webs/enschedeincijfers/archief_documenten/Statistisch/hoofdstuk14.pdf

Tabel 1 Percentage 6- tot 17-jarigen in de wijken in Enschede zuid dat lid is van een sportvereniging.
Bron: I&O Research.

Wijk	2007
Stroinkslanden Noordoost	67
Stroinkslanden Zuid	28
Stroinkslanden Noordwest	59
Wesselerbrink Noordoost	25
Wesselerbrink Zuidoost	35
Wesselerbrink Zuidwest	36
Wesselerbrink Noordwest	31
Helmerhoek Noord	60
Helmerhoek Zuid	51
Enschede totaal	52

1.1 Sportboulevard Enschede

Sportboulevard Enschede is in 2005 ontstaan uit een samenwerkingsverband tussen sportverenigingen, basisscholen, de gemeente Enschede en het Sportmedisch Centrum Fysio-Gym in Enschede Zuid. Samen streven deze organisaties ernaar om 365 dagen van het jaar een sportaanbod te verzorgen, bijvoorbeeld via flexibele lidmaatschapsvormen en een vraaggericht sportaanbod in de wijken. Bijlage 2 geeft een overzicht van de organisaties in het samenwerkingsverband.

Behalve dat sport voor veel mensen een plezierige en leuke vrijetijdsbesteding is waarbij zij in contact komen met andere mensen, is het volgens Sportboulevard Enschede ook een uitstekend middel om andere doelen te bereiken. Zo schrijven zij in hun sportvisie dat zij er met sport voor willen zorgen dat de leefbaarheid in Enschede Zuid verbetert,⁶ de participatie van burgers groter wordt,⁷ maatschappelijke verschillen verkleinen en positieve interetnische contacten ontstaan (Sportboulevard Enschede, 2009). Van november 2007 tot en met juni 2011 is Sportboulevard Enschede gefinancierd vanuit het NOC*NSF programma proeftuinen nieuwe sportmogelijkheden. De naam van de proeftuin is '365 dagen sportaanbod'.

Sportboulevard Enschede heeft drie pijlers.

6 In het plan wordt ook genoemd dat sport een middel is voor het tegengaan van overlast door bepaalde groepen. Dat zien wij als een onderdeel van leefbaarheid. Het tegengaan van sociaal isolement, wat Sportboulevard Enschede ook wel benoemt als potentieel effect van sport, valt onder participatie van burgers en het tegengaan van maatschappelijke verschillen.

7 Sportdeelname is op zichzelf al een belangrijke vorm van burgerparticipatie. Daarnaast biedt het mogelijkheden voor het verrichten van vrijwilligerswerk en het beïnvloeden van het lokale bestuur. Dat zijn twee belangrijke aspecten van burgerparticipatie die specifiek worden benoemd in de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (de Wmo).

1. Stimuleren van verantwoord sporten en bewegen.
2. Ondersteunen van aangesloten sportverenigingen en maatschappelijke organisaties.
3. Ontwikkelen van innovatieve vormen van sporten en bewegen.

Deze drie pijlers heeft de Sportboulevard omgezet naar zeven specifieke doelstellingen.

- Stimuleren en bevorderen van sport en sportbeoefening in de breedste zin, teneinde de bewegingsarmoede met de daarbij behorende gezondheidsproblematiek terug te dringen.
- Ondersteunen van sport en sportactiviteiten op scholen, ook tijdens naschoolse opvang.
- (Mede-) organiseren van sportactiviteiten.
- Stimuleren, bevorderen en optimaliseren van medische begeleiding bij sportactiviteiten.
- Stimuleren en bevorderen van nieuwe vormen van sportbeoefening.
- Bieden van en/of bemiddelen bij juridische, fiscale en financiële ondersteuning van sportorganisaties.
- Bieden van een platform ter behartiging van de belangen van sportorganisaties richting (semi-)overheid en sportbonden.

Het werken aan de zeven doelstellingen moet ertoe bijdragen dat vernieuwend sportaanbod wordt ontwikkeld, geïmplementeerd en uitgevoerd, waardoor de sportparticipatie in Enschede Zuid toeneemt. Daarnaast wil de Sportboulevard door het vernieuwende sportaanbod de sociale samenhang en leefbaarheid in de wijken in Enschede Zuid verbeteren (Sportboulevard Enschede, 2009).

In de sportvisie beschrijft Sportboulevard Enschede concrete activiteiten waarmee zij hun zeven doelstellingen willen bereiken. Één van die activiteiten is de Sport Zappcard, een kaart waarmee kinderen op een laagdrempelige manier kunnen kennismaken met vijf verschillende sporten (paragraaf 2.2 gaat in op de resultaten van de Sport Zappcard).

Sportboulevard Enschede organiseert samenwerking tussen de negentien aangesloten sportverenigingen in Enschede Zuid.⁸ Daarnaast werkt de Sportboulevard ook samen met verschillende maatschappelijke organisaties. Een voorbeeld hiervan is Stichting Leergeld Enschede, die probeert te voorkomen dat kinderen die in een situatie van armoede leven in een sociaal isolement terechtkomen. En Sportboulevard Enschede organiseert op achttien basisscholen sportieve activiteiten om leerlingen kennis te laten maken met het sportaanbod van de verenigingen uit de wijk. Een andere sociale samenwerkingspartner is leerwerkbedrijf DCW. Sportboulevard Enschede biedt op de sportverenigingen leerwerkplekken voor langdurig werklozen. Ten Cate Nederland sponsort Sportboulevard Enschede en

---

8 (www.sportboulevardenschede.nl)

heeft haar naam verbonden aan het initiatief: Ten Cate Sportboulevard Enschede. Ten Cate produceert onder andere de nieuwste kunstgrasvezels voor onder andere hockey-, tennis- en voetbalvelden.

1.2 Het onderzoek: probleemstelling en methoden

Het proeftuinenproject van NOC*NSF is in juni 2011 beëindigd. Sportboulevard Enschede wil na vier jaar graag de balans opmaken. Dit onderzoek beantwoordt daarom de volgende probleemstelling.

Wat is de betekenis van Sportboulevard Enschede voor de wijken Wesselerbrink, Stroinkslanden en Helmerhoek als het gaat om het vergroten van de sportparticipatie, de ontwikkeling van de sportverenigingen en de leefbaarheid in de wijken?

De probleemstelling beantwoorden we aan de hand van vier onderzoeksvragen:

1. In welke mate draagt Sportboulevard Enschede bij aan de sportparticipatie van bewoners van de wijken Wesselerbrink, Stroinkslanden en Helmerhoek?
2. In welke mate draagt Sportboulevard Enschede bij aan de leefbaarheid in Wesselerbrink, Stroinkslanden en Helmerhoek?
3. Wat is het belang van Sportboulevard Enschede voor de maatschappelijke rol van sportverenigingen in de gemeente Enschede?
4. Wat zijn kansen en bedreigingen voor de toekomst van Sportboulevard Enschede?

Vanwege de bijzondere situatie in de wijk Wesselerbrink, waar bewoners te kampen hebben met sociale en economische achterstanden en waar de sportparticipatie laag is, besteden we in het beantwoorden van de onderzoeksvragen extra aandacht aan deze wijk. Leefbaarheid is een begrip dat veel zal terugkomen in deze rapportage. We onderscheiden in dit rapport drie kenmerken van de leefbaarheid van buurten en wijken: fysieke kwaliteit (schone en hele openbare plekken, verkeersveiligheid), sociale kenmerken (buurtcontacten en burenhulp) en veiligheid (aantal inbraken, jongerenoverlast) van de woonomgeving (De Hart et al., 2002).

Onderzoeksmethoden

De onderzoeksvragen zijn beantwoord met behulp van verschillende onderzoeksmethoden. Om trends van de afgelopen jaren te laten zien op het gebied van de sportparticipatie van jeugdigen uit Enschede Zuid hebben we allereerst gebruik gemaakt van bestaande gegevens van de gemeente Enschede. Ten tweede zijn enquêtes afgenomen met 458 kinderen uit groep 6, 7 en 8 van negen basisscholen

in de drie wijken, waarbij de nadruk lag op scholen in Wesselerbrink.⁹ Daarnaast zijn vrijwilligers van de bij Sportboulevard Enschede aangesloten sportverenigingen gevraagd een online enquête in te vullen.¹⁰ 22 vrijwilligers hebben deze in zijn geheel ingevuld. Om een uitvoeriger beeld te krijgen van de resultaten van Sportboulevard Enschede, hebben we zes individuele interviews afgenomen met onder andere de manager en samenwerkingsorganisaties van Sportboulevard Enschede. Daarnaast is een groepsinterview georganiseerd met negen bestuurders van zeven sportverenigingen¹¹ en hebben we drie innovatieve projecten van Sportboulevard Enschede - Sport Zappcard, padel en e-sport - nader bekeken.

1.3 Leeswijzer

Dit rapport is verdeeld in vier hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk gaf een introductie over het hoe en waarom van Sportboulevard Enschede en beschreef de gebruikte onderzoeksmethoden. De volgende twee hoofdstukken gaan in op de resultaten van het onderzoek. Hoofdstuk 2 beschrijft de invloed van Sportboulevard Enschede op de sportparticipatie van bewoners van Enschede Zuid. De resultaten uit de enquête voor de kinderen vormen de basis voor dat hoofdstuk. In hoofdstuk 2 gaan we ook dieper in op drie innovatieve sportprojecten van de Sportboulevard. Hoofdstuk 3 bespreekt de maatschappelijke rol van Sportboulevard Enschede. Daarin komen vooral de resultaten uit de interviews en de enquête die is afgenomen bij vrijwilligers van de sportverenigingen aan bod. In het vierde hoofdstuk sluiten we af met conclusies en een blik op de toekomst.

---

9 Bijlage 3 geeft een overzicht van de respons en de achtergrondkenmerken van de respondenten.

10 Sportboulevard Enschede heeft een belangrijke rol gehad in het veldwerk. Zij hebben een hyperlink gestuurd naar vrijwilligers van de sportverenigingen en de enquêtes voor de kinderen verspreid over de negen scholen.

11 Bijlage 4 geeft een lijst van geïnterviewden.

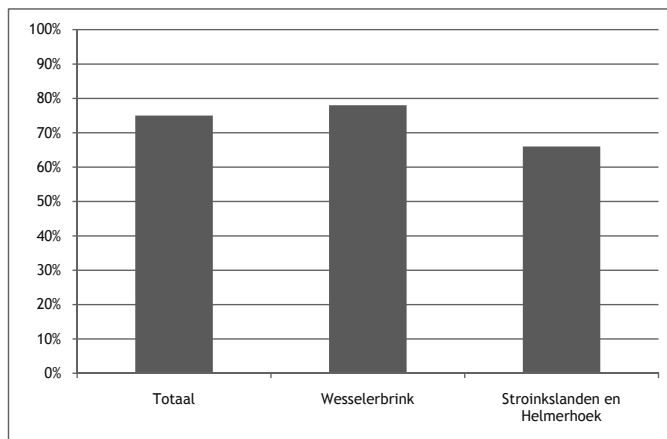

2 *Sportboulevard Enschede en sportparticipatie*

In dit hoofdstuk bespreken we of en op welke manier Sportboulevard Enschede bijdraagt aan het verhogen van de sportparticipatie in Enschede Zuid. De nadruk ligt daarbij op sportdeelname van jeugdigen. In beperkte mate gaan we na hoe de Sportboulevard de sportparticipatie onder volwassenen heeft beïnvloed.

2.1 *Bekendheid Sportboulevard Enschede*

Sportboulevard Enschede wil op sportgebied het aanspreekpunt zijn voor bewoners en maatschappelijke organisaties in Enschede Zuid. Als mensen bekend zijn met de sportverenigingen is de kans groter dat zij gaan sporten of hun kinderen stimuleren om lid te worden van de aangesloten sportverenigingen. Driekwart van de 458 geënquêteerde kinderen kent Sportboulevard Enschede. Van de kinderen die wonen in de wijk Wesselerbrink is een groter deel bekend met de Sportboulevard dan van de kinderen die wonen in de wijken Helmerhoek en Stroinkslanden (zie figuur 1). Op basisschool Het Stroink kent bijvoorbeeld de helft van de kinderen Sportboulevard Enschede, terwijl op de andere basisscholen bijna 70 procent van de kinderen aangeeft die te kennen.

Figuur 1 Percentage kinderen dat bekend is met Sportboulevard Enschede vergeleken naar wijk

Het verschil in bekendheid van Sportboulevard Enschede bij kinderen is te verklaren door het feit dat de Sportboulevard zich in eerste instantie vooral richtte op bewoners van de wijk Wesslerbrink. In deze wijk was bij de start de sportparticipatie verreweg het laagste. Een andere verklaring is de ligging van de Sportboulevard. De Sportboulevard is namelijk het meest zichtbaar voor bewoners van Wesslerbrink. Deze wijk ligt, vanuit de Sportboulevard gezien, aan de andere overkant van de Geessinkweg (zie afbeelding 1 voor de ligging van de Sportboulevard en een groot aantal van de aangesloten sportverenigingen).

Afbeelding 1 Ligging van een groot deel van de bij Sportboulevard Enschede aangesloten sportverenigingen. Het kantoor van de Sportboulevard ligt bij EHV. De rode lijnen arcen plekken waar de Sportboulevard groen heeft laten snoeien om de zichtbaarheid van de verenigingen te verbeteren.

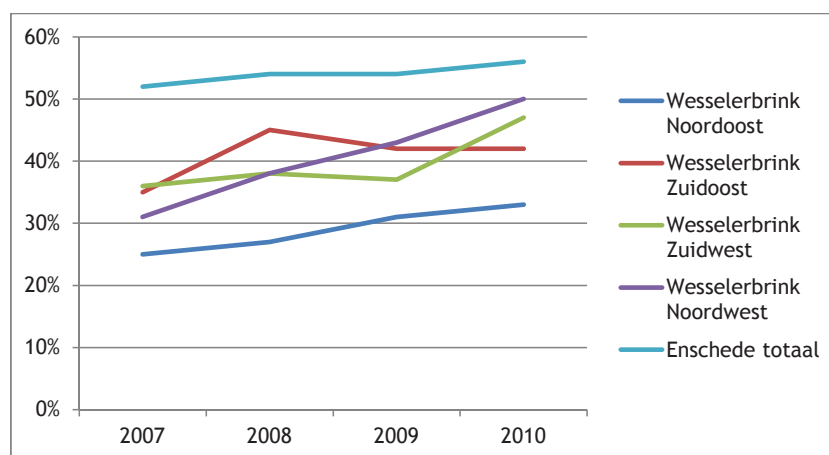
2.2 Lidmaatschap sportverenigingen

De vertegenwoordigers van samenwerkingspartners van Sportboulevard Enschede die wij hebben geïnterviewd vinden allemaal dat de Sportboulevard erin slaagt de sportdeelname van kinderen en volwassenen uit Enschede Zuid te verhogen. Een clustermanager van Stichting Kinderopvang Enschede vertelt dat de Sportboulevard kinderen mogelijkheden biedt om te gaan sporten. Dat vindt hij belangrijk in de strijd tegen overgewicht. *‘Kinderen willen van nature bewegen. Als kinderen de*

mogelijkheid wordt geboden om te bewegen doen zij dat dus ook. De Sportboulevard creëert deze mogelijkheden.'

In 2007 was in heel Enschede 52 procent van de jeugdigen (6- tot 17 jarigen) lid van een sportvereniging. In Wesselerbrink sportte een veel kleiner deel van de jeugdigen (zie figuur 2).

*Figuur 2 Sportparticipatie (lidmaatschap sportverenigingen) 6 tot 17 jarigen in Wesselerbrink vergeleken tussen 2007 en 2010 (in percentages).
Bron: I&O Research.*

De sportparticipatie van jeugdigen in Wesselerbrink is de afgelopen jaren sterk toegenomen. Die toename is het sterkst in Wesselerbrink Noordwest, de wijk die grenst aan Sportboulevard Enschede. Daar was in 2007 31 procent van de jeugdigen lid van een sportvereniging. In 2010 sportte 50 procent van de jeugdigen uit deze wijk bij een sportvereniging. Deze toename is volgens een beleidsmedewerker van de gemeente Enschede een gevolg van een integrale aanpak van Sportboulevard Enschede en de gemeente. Dat de gemeente actief bezig is met het stimuleren van sportparticipatie, blijkt ook uit het feit dat de sportparticipatie in de periode van 2007 tot 2010 in heel Enschede is toegenomen. De toename in Wesselerbrink is echter vele malen groter dan in Enschede als geheel.¹² Van de 458 kinderen die de enquête hebben ingevuld zegt 59 procent¹³ lid te zijn van een sportvereniging.¹⁴ Opvallend is dat we hierbij geen verschillen zien tussen kinderen uit de drie woonwijken in Enschede Zuid.

Waar het gaat om verenigingslidmaatschap zien we geen verschillen naar etnische herkomst. Ofwel: van de kinderen met een niet-Nederlandse achtergrond is een

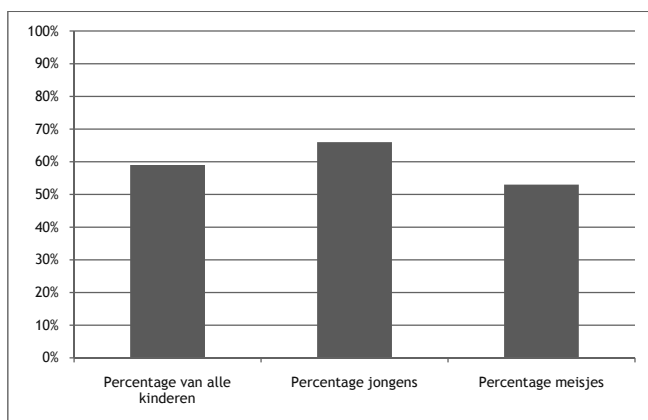
12 De trend op het gebied van sportdeelname van jeugdigen komt in Stroinkslanden en Helmerhoek overeen met heel Enschede.

13 Dit is een hoger percentage dan in het onderzoek van I&O Research naar voren komt. Dit is te verklaren doordat de kinderen die de enquête hebben ingevuld ook zeggen dat ze lid zijn van een sportvereniging als ze aan commerciële sport doen. Dat is niet meegerekend in de cijfers van I&O Research.

14 Populaire sportverenigingen zijn de voetbalverenigingen De Enschedese Boys, Victoria '28 en Mediteraneo, Tennisvereniging Enschede Zuid en Enschedese Hockeyvereniging.

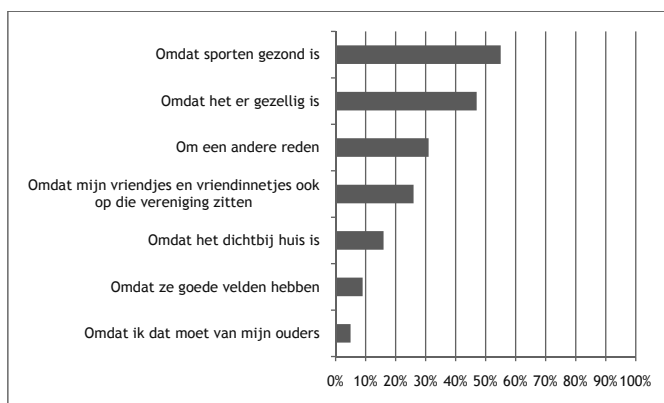
even groot deel lid van een sportvereniging als van de kinderen met een autochtone achtergrond. Dat is interessant, omdat uit wetenschappelijk onderzoek met regelmaat naar voren komt dat autochtone Nederlanders vaker lid zijn van een sportvereniging dan allochtone Nederlanders. Sportboulevard Enschede voert een algemeen beleid en besteedt bewust geen aandacht aan specifieke doelgroepen als meisjes/vrouwen of allochtone jeugd.

Uit het onderzoek van Elling (2003) bleek dat jongens vaker sporten dan meisjes. Dat zien we ook terug in dit onderzoek. Het aandeel meisjes dat lid is van een sportvereniging is kleiner dan het aandeel jongens (zie figuur 3).

Figuur 3 Percentage geënquêteerde kinderen dat lid is van een sportvereniging, vergeleken naar sekse.

De kinderen uit Enschede zijn om verschillende redenen lid van sportverenigingen. Figuur 4 laat dit zien. Gezondheid en gezelligheid zijn de belangrijkste redenen waarom de kinderen lid zijn van een sportvereniging.

Figuur 4 Redenen waarom kinderen lid zijn van een sportvereniging

Meer dan de helft van de kinderen geeft aan dat zij lid zijn van de sportvereniging omdat sporten gezond is en 47 procent is lid van een sportvereniging omdat het er

gezellig is. Een kwart van de kinderen is lid omdat hun vriendjes of vriendinnetjes sporten bij dezelfde vereniging.¹⁵ Bijna een derde van de kinderen geeft aan dat zij vanwege een andere reden lid zijn van een sportvereniging. Vaak is dat omdat zij het leuk vinden om te sporten of omdat zij iemand kennen die lid is van die sportvereniging, bijvoorbeeld een ouder die in het bestuur zit. Twee kinderen vertellen dat ze het prettig vinden dat op hun voetbalclub ook veel andere Syrische mensen sporten.

Negen procent van de kinderen benoemt goede velden als reden waarom zij lid zijn geworden van een bepaalde sportvereniging. Dit is duidelijk niet de belangrijkste reden voor kinderen om voor een bepaalde sportvereniging te kiezen. Toch is het interessant om te melden dat vooral kinderen die lid zijn geworden van de voetbalverenigingen Enschedese Boys en Victoria '28 als reden noemen: het hebben van goede velden. Beide verenigingen beschikken al meerdere jaren over kunstgrasvelden.

Aan de kinderen die geen lid zijn van een sportvereniging hebben we gevraagd waarom dat zo is. De meeste kinderen noemen geen of te weinig tijd om te sporten. Bijna een kwart van de kinderen heeft gezegd niet te sporten omdat zij de sport die zij het leukst vinden niet kunnen beoefenen.

2.3 *Sport Zappcard*

Een van de innovatieve sportprojecten die Sportboulevard Enschede heeft opgezet is de Sport Zappcard. Dit project valt onder het NOC*NSF programma Proeftuinen Nieuwe Sportmogelijkheden. De Sport Zappcard is een pasje waarmee kinderen kunnen kennismaken met vijf verschillende sporten, zonder dat ze lid hoeven te worden van een vereniging. De kinderen betalen eenmalig tien euro en mogen dan per sport deelnemen aan vier trainingen. De lessen worden speciaal georganiseerd voor de kinderen met een Sport Zappcard.¹⁶ Al het materiaal dat nodig is voor het beoefenen van een sport kunnen de kinderen lenen bij de betreffende vereniging. Kinderen moeten wel zelf voor sportkleding en sportschoenen zorgen. Als ze uiteindelijk lid worden van een sportvereniging krijgen ze de tien euro terug.

Tot eind mei 2011 heeft Sportboulevard Enschede 587 Sport Zappcards uitgegeven. Meisjes maken iets meer gebruik van de Sport Zappcard dan jongens. 54 procent van de kinderen met een Sport Zappcard bestaat uit meisjes. De proeftrainingen stimuleren kinderen om lid te worden van één van de aangesloten sportverenigingen. In totaal hebben 118 kinderen zich na het gebruik van de Sport Zappcard aangesloten bij een sportvereniging. Anders gezegd: één op de vijf

---

15 Deze resultaten komen overeen met de resultaten die we vonden in het onderzoek naar de Schoolsportvereniging in Rotterdam. Daar is 57 procent van kinderen lid omdat ze sporten gezond vinden en is 44 procent lid omdat ze het er gezellig vinden.

16 Als zesde keus kunnen kinderen sinds kort naast de vijf sporten ook nog vier muzieklessen volgen.

kinderen met een Sport Zappcard wordt na de proeftrainingen ook daadwerkelijk lid van een sportvereniging. Daarbij is er een brede spreiding over de verschillende sporten. We zien wel een verschil tussen allochtone en autochtone kinderen. De laatste groep kinderen stroomt vaker door naar een sportvereniging dan kinderen met een niet-Nederlandse achtergrond.

De Sport Zappcard is een succesvol instrument om de sportparticipatie van kinderen in Enschede Zuid te verhogen. Alle vrijwilligers die de vragenlijst hebben ingevuld zijn dan ook redelijk tot zeer positief over de Sport Zappcard. Bijna allemaal verwijzen ze naar het feit dat de Sport Zappcard ervoor zorgt dat kinderen op een laagdrempelige en voor hen goedkope manier kennis kunnen maken met verschillende sporten en sportverenigingen. De clustermanager van Stichting Kinderopvang Enschede vertelt dat kinderen minder snel afhaken als zij een bewuste keuze maken voor de sport die zij kiezen. De Sport Zappcard maakt dat volgens hem mogelijk. En een van de vrijwilligers zegt hierover het volgende:

'Het is een fantastische manier om voor slechts tien euro kennis te maken met nieuwe sporten. Met name voor kinderen is het belangrijk kennis te maken met meerdere sporten. Hierna kunnen zij een bewuste keuze maken voor de lange termijn.'

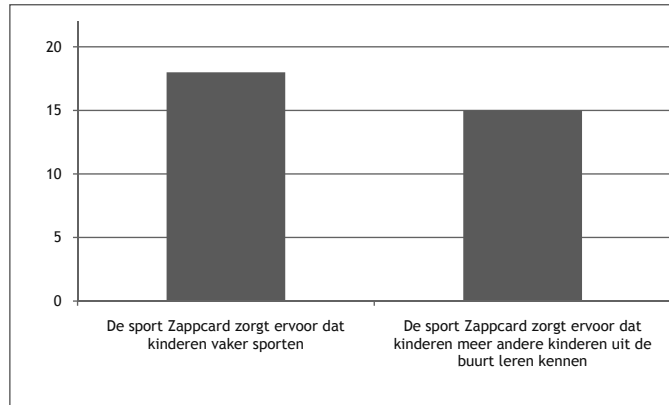
Ook de proeftuinbegeleider vanuit NOC*NSF is zeer te spreken over de Sport Zappcard. Zij vindt het zelfs zo succesvol dat ze voorstelt een aangepaste Sport Zappcard op te zetten voor andere doelgroepen, zoals mensen met een geestelijke of lichamelijke beperking, volwassenen, of senioren. Sinds kort is er een Sport Zappcard voor volwassenen. Een nadeel van de Sport Zappcard is dat er redelijk veel moet worden geregistreerd. Dit is behoorlijk arbeidsintensief,¹⁷ Maar de proeftuinbegeleider vindt dat dit nadeel niet opweegt tegen het grote succes van het project.

Uit de interviews komt naar voren gekomen dat niet alle sportclubs even sterk profiteren van de Sport Zappcard. Drie vrijwilligers hebben te kennen gegeven dat bij hun vereniging geen of weinig kinderen met een Sport Zappcard lid is geworden.

Op het moment van het onderzoek hadden 45 kinderen die de enquête hebben ingevuld een Sport Zappcard. Meer dan de helft van die kinderen (26) heeft door de Sport Zappcard nieuwe sporten leren kennen, en 21 van hen is het (helemaal) eens met de stelling 'door de Sport Zappcard vind ik het leuker om te sporten'. Bijna evenveel kinderen (19) zijn het (helemaal) *niet* eens is met die stelling. 22 van de 45 kinderen zeggen door de Sport Zappcard lid te zijn geworden van een sportvereniging. Het grootste deel van de vrijwilligers is het eens met de stelling dat kinderen door de Sport Zappcard vaker gaan sporten (zie figuur 5). Bovendien denken vrijwilligers ook dat de Sport Zappcard zorgt voor meer sociale contacten. Vijftien van de 22 vrijwilligers zijn het eens met de stelling dat de Sport Zappcard ervoor zorgt dat kinderen meer andere kinderen uit de buurt leren kennen.

---

17 Momenteel is Sportboulevard Enschede bezig met het automatiseren van de registratie.

Figuur 5 Aantal vrijwilligers dat het eens is met bovenstaande stellingen (n=22)

Sportboulevard Enschede probeert via de Sport Zappcard zo veel mogelijk ouders te betrekken bij de sport. Volgens de manager van de Sportboulevard zijn ouders vaak nog erg onbekend met de verenigingscultuur. Bij het aanschaffen van een Sport Zappcard leggen zij ouders daarom uit wat het voor hen betekent als hun kind lid wordt van een sportvereniging.

'Om de ouderbetrokkenheid te vergroten vertellen we ouders bij de inschrijving wat het betekent om lid te zijn van een vereniging en wat daarbij komt kijken.'

In de toekomst wil Sportboulevard Enschede onder andere een verdere stijging realiseren van het gebruik van de Junior Sport Zappcard voor kinderen tussen de zes en achttien jaar. Daarnaast willen ze een intensievere begeleiding creëren om gebruikers van de Zappcard te enthousiasmeren voor een lidmaatschap bij een van de aangesloten verenigingen. Daarnaast willen ze het aanbod vergroten door het introduceren van nieuwe sporten en de Junior Sport Zappcard verder onder de aandacht brengen. Er zijn al contacten met buitenschoolse opvangorganisaties. Ook is er zoals gezegd inmiddels de Sport Zappcard voor volwassenen, met als streven een flexibel lidmaatschap zonder wedstrijden in competitieverband.

2.4 Padel en e-Sports

Hieronder gaan we kort in op de twee innovatieve projecten: padel en e-sport. In bijlage 6 is een uitvoeriger beschrijving van deze projecten en de succesfactoren te vinden.

Padel is een kruising tussen tennis en squash. Je speelt het twee tegen twee, met speciale rackets van grafiet zonder snaren en met een padelbal, die veel lijkt op een tennisbal. De bal verdwijnt echter niet van het speelveld, omdat de baan wordt omringd door een afgesloten kooiconstructie met glazen wanden aan de baseline kanten. De glazen wanden brengen de bal steeds terug in het veld. De

puntentelling, 15-30-40 en game, en veel andere spelregels, zijn dezelfde als bij tennis. Door de introductie van padel heeft tennisvereniging TEZ van april 2010 tot oktober 2010 75 nieuwe leden binnen gehaald. Sportboulevard Enschede heeft TEZ vooral ondersteund bij het ontwikkelen en bekend maken van de nieuwe sport.

Enschede heeft sinds kort de eerste e-sportclub van Nederland. e-sport is ontstaan vanuit de entertainmentwereld en game-industrie en is een combinatie van dans, fitness en timing. Het vernieuwende aan deze sport is dat het, anders dan andere games, ook het sociaal-maatschappelijke aspect meeneemt. Hier hebben mensen volgens de voorzitter van de vereniging veel profijt van. In plaats van gamen vanuit huis, komen mensen nu bij elkaar. *'Er is onderlinge interactie.'* Dat is ook het doel van de sport. De gedachte is dat steeds meer kinderen alleen op hun kamer achter een (spel)computer zitten. Door e-sport wordt de leefstijl van kinderen, en indirect wellicht ook die van hun ouders, gezonder.

De sport kent meerdere aspecten. Een van de spellen is een spel op zestien afzonderlijke dansmatten die gekoppeld zijn aan een computer, beamer en een geluidsinstallatie. Op het scherm verschijnen videoclips met daarin pijlen, voor, achter, links, rechts. Deze pijlen staan ook op de matten. Deelnemers moeten met hun voeten de bewegingen van de pijlen die op het scherm verschijnen volgen en op het goede moment op het juiste vlak stappen. De punten per persoon worden bijgehouden en zijn te zien op het scherm. Aan het einde van een videoclip staat de top 16 in beeld. Daarnaast is het op de locatie van de e-sportclub mogelijk gebruik te maken van een Nintendo Wii of een X-box 360 Kinect. Bij de X-box 360 Kinect zijn de bewegingen die kinderen maken (via een camera) te zien op het beeldscherm. Het voordeel van de e-sporten is dat het ook aantrekkelijk is voor mensen die misschien iets minder lenig of fit zijn.

2.5 Conclusie

De sportparticipatie van jeugdigen (7 tot 16 jarigen) in de wijk Wesselerbrink is tussen 2007 en 2010 sterk toegenomen. In 2007 was 30 procent lid van een sportvereniging en in 2010 was dat 40 procent. Ook in heel Enschede zien we een toename in het aandeel jeugdigen dat lid is van een sportclub, maar die is niet zo sterk als in Wesselerbrink. De activiteiten van Sportboulevard Enschede lijken daarmee een zeer succesvolle aanvulling op de inzet die de gemeente al pleegt om de sportparticipatie van jeugdigen te vergroten. Op dit moment is bijna zes van de tien kinderen uit groep 6, 7 en 8 van de basisscholen uit Wesselerbrink lid van een sportvereniging.

De Sport Zappcard blijkt een succesvol innovatief project te zijn. Bijna 600 kinderen hebben er een of hebben er een gehad. Daarvan is één op de vijf lid geworden van een sportvereniging. Ook twee ander innovatieve projecten, Padel en e-Sports, interesseren mensen om te gaan sporten en bewegen.

3 *Maatschappelijke rol Sportboulevard Enschede*

Dit hoofdstuk gaat in op de maatschappelijke rol die Sportboulevard Enschede vervult. We gaan daarbij achtereenvolgens in op de betekenis van de Sportboulevard voor de aangesloten sportverenigingen, de betekenis voor de wijk en hoe de Sportboulevard samenwerkt met andere maatschappelijke organisaties.

3.1 *Betekenis Sportboulevard Enschede voor de sportverenigingen*

Sportboulevard Enschede wordt door de vrijwilligers en de verenigingsbestuurders positief beoordeeld. Zowel tijdens de interviews, als in de enquête is aangegeven dat de sportverenigingen veel profijt hebben van de initiatieven die de Sportboulevard heeft geïnitieerd. De Sportboulevard draagt, zo blijkt uit de interviews, ook bij aan de professionalisering van de aangesloten sportverenigingen. Dit wordt als een waardevolle aanvulling gezien. De samenwerking maakt het voor sportverenigingen gemakkelijker om te werken aan professionalisering. Individuele sportclubs ontbreekt het aan financiële middelen en expertise. De manager van de Sportboulevard zegt hierover het volgende:

'Door Sportboulevard Enschede kun je wel een professionaliseringsslag maken op de verenigingen. (...) Sportboulevard Enschede is echt een aanjager als het gaat om vernieuwingen op de verenigingen.'

De Sportboulevard is daarnaast een vertegenwoordiger van de sportverenigingen naar de gemeente Enschede en een centraal aanspreekpunt voor de gemeente en bewoners. Eén van de aanwezigen bij het groepsgesprek zegt bijvoorbeeld dat de Sportboulevard de verenigingen meer mogelijkheden biedt doordat zij de hele dag bereikbaar zijn. Dat is voor vrijwilligers moeilijk voor elkaar te krijgen.

'Wij zijn allemaal vrijwilligers en zijn hier niet de hele dag mee bezig. Het is mooi dat er nu een organisatie is die daar de hele dag zit. Dat is voor iedere vereniging een mooie kans om gebruik van te maken.'

De bestuurders van de sportverenigingen zijn het erover eens dat de Sportboulevard ervoor zorgt dat zij gezamenlijk een vuist kunnen maken naar de gemeente. Een voorbeeld daarvan is dat de sportverenigingen beter zichtbaar wilden worden voor de mensen uit de wijk. Sportboulevard Enschede is om dit te realiseren met de gemeente overeengekomen dat het groen langs het sportpark is verwijderd.

Momenteel werkt Sportboulevard Enschede mee aan plannen voor een nieuwe multifunctionele accommodatie.

Sportboulevard Enschede blijkt ook een praktische versterking te zijn voor de verenigingen. Zo heeft de Sportboulevard ervoor gezorgd dat de sportclubs een gezamenlijke energieleverancier hebben en dat hun afval gezamenlijk wordt verwerkt. Dat heeft de individuele verenigingen veel financiële voordelen opgeleverd. Ook re-integratiebanen en maatschappelijke stages zorgen via Sportboulevard Enschede voor ondersteuning aan het vrijwilligerskader op de sportverenigingen.

Buiten die samenwerking via de Sportboulevard is er niet of nauwelijks contact tussen de verenigingen. Volgens de proeftuinbegeleidster en de manager van de Sportboulevard is die samenwerking juist erg belangrijk. Verenigingen kunnen elkaars krachten benutten en samen nieuwe ideeën ontwikkelen. De manager van de Sportboulevard laat daarnaast weten dat er zonder Sportboulevard Enschede meer druk op de schouders van de vrijwilligers zou komen te liggen. De voorzitter van de tennisvereniging zegt hierover, vooral in het kader van padel, het volgende:

'De vereniging zou kunnen bestaan zonder de Sportboulevard, maar zou dan wel een stap terug moeten doen. (...) Het grote probleem is dat niemand het werk van de mensen van de Sportboulevard zomaar over kan nemen.'

Sportboulevard Enschede heeft voor een aantal individuele verenigingen een speciale betekenis gehad. Hieronder volgt daarvan een (niet uitputtende) opsomming.

- Voor tennisvereniging TEZ heeft de Sportboulevard veel gedaan aan de promotie van padel. Zonder die promotie zou het volgens de voorzitter van die vereniging niet zo'n groot succes zijn geworden.
- De Sport Zappcard blijkt bij veel verenigingen voor nieuwe leden te zorgen. Dat is goed voor de continuïteit van de verenigingen.
- Bij drie verenigingen heeft de samenwerking van Sportboulevard Enschede met Ten Cate, Oranjewoud en gemeente Enschede geleid tot nieuwe kunstgrasvelden.
- Bij een van de verenigingen heeft de Sportboulevard geholpen met het zoeken naar nieuw technisch personeel.

Samenvattend zorgt Sportboulevard Enschede ervoor dat de betrokken sportverenigingen meer met elkaar samenwerken. Daarnaast ondersteunt de Sportboulevard individuele verenigingen en zorgt het daardoor voor een professionaliseringslag bij die verenigingen. Dit is positief. Het brengt wel het risico met zich mee dat vrijwilligers steeds meer van de Sportboulevard gaan verwachten en zich afhankelijk gaan opstellen.

3.2 *Betekenis Sportboulevard Enschede voor de wijk*

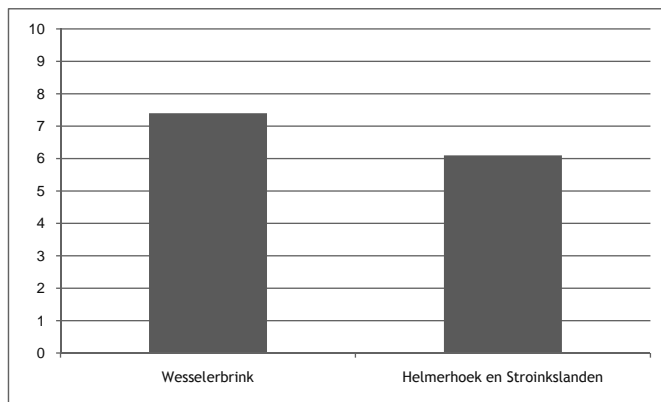
Eén van de onderzoeksvragen gaat over de invloed van Sportboulevard Enschede op de wijk. De geïnterviewden denken dat de Sportboulevard op verschillende manieren belangrijk is voor de wijk. Allereerst heeft de Sportboulevard Enschede een loketfunctie. Bewoners kunnen er terecht met vragen over het sportaanbod en de verenigingen. Ten tweede is de fysieke inrichting verbeterd door de Sportboulevard. De kwaliteit van de sportvelden is toegenomen en de sportverenigingen zijn beter zichtbaar vanuit de wijk. Ten derde is Sportboulevard Enschede actief betrokken bij de ontwikkeling van nieuwe projecten in de wijk.

Het functioneren als sportloket vindt de manager van Sportboulevard Enschede één van hun belangrijkste taken.

'Iedereen met een vraag op sportgebied meldt zich op dit kantoor. (...) Dat is als het ware onze taak geworden. (...) In het begin was onze taak vooral mensen uit de wijk naar de vereniging krijgen. Nu komen de mensen naar ons. Dat is ons overkomen. (...) Wij zijn er altijd, er is een mailadres. In tegenstelling tot de vrijwilligers van de verenigingen, die zijn er niet altijd, en vaak alleen in de avonduren.'

Een mooi voorbeeld van de loketfunctie van de Sportboulevard is volgens de manager toen een vrouw uit de wijk naar hem toe kwam met een vraag. Haar dochters wilden tennissen, maar ze dacht dat dit haar in totaal wel duizend euro per jaar zou kosten. Bovendien dacht ze dat ze niet zou passen tussen alle rijke mensen op de tennisclub. De manager heeft haar toen meegenomen naar de vereniging en zij ontdekte dat er veel verschillende soorten mensen lid waren van die vereniging. Met de hulp van stichting Leergeld - waarmee ze in contact is gebracht door Sportboulevard Enschede - zijn haar dochters nu lid van de tennisvereniging.

Als het gaat om de fysieke inrichting van de wijk, zijn de kinderen die in Wesselerbrink wonen veel positiever over de sportveldjes dan de kinderen uit de andere wijken. Zij geven deze gemiddeld een 7,4 en de kinderen uit Stroinkslanden en Helmerhoek geven de sportveldjes in hun wijk een 6,1 (zie figuur 6). Sportboulevard Enschede zorgt weliswaar niet voor nieuwe sportplekken in de wijk, toch lijkt het erop dat dit een effect is van hun aanwezigheid. Het kan namelijk zijn dat kinderen uit Wesselerbrink de sportvelden van de verenigingen aan de Geessinkweg zien als hun wijk, zeker nu ze beter zichtbaar zijn dan vroeger en veel van de sportvelden vrij toegankelijk zijn.

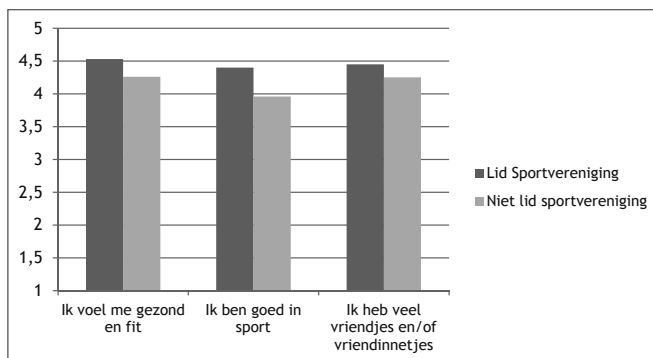

Figuur 6 Cijfer dat kinderen geven aan de sportveldjes in hun wijk, vergeleken naar woonwijk

De betekenis van sportparticipatie voor kinderen uit Enschede Zuid

Hoofdstuk 2 liet zien dat de Sportboulevard ervoor zorgt dat meer kinderen uit Enschede Zuid lid worden van een sportvereniging. Volgens wetenschappelijke literatuur kan sportdeelname voor kinderen positieve gevolgen hebben. Het kan onder bepaalde voorwaarden hun leerprestaties verbeteren, gedragsproblemen voorkomen en de gezondheid verbeteren (zie onder andere Coalter, 2007) .

In de enquête is de kinderen gevraagd hoe fit zij zich voelen, hoe goed zij zichzelf vinden in sport en of zij vinden dat zij veel vriendjes en/of vriendinnetjes hebben. Deze stellingen gaan achtereenvolgens over gezondheid, zelfvertrouwen en sociale contacten. De kinderen konden op een schaal van 1 to 5 aangeven in hoeverre dat voor hen van toepassing is.¹⁸ Uit de resultaten blijkt dat kinderen die sporten zich gezonder voelen, meer zelfvertrouwen hebben, en meer vriendjes en/of vriendinnetjes hebben dan kinderen die geen lid zijn van een sportvereniging¹⁹ (zie figuur 7)

Figuur 7 Verschillen in gezondheid, zelfvertrouwen in de sport en sociale contacten tussen kinderen die lid zijn van een sportvereniging en kinderen die dat niet zijn.

18 1 staat voor helemaal niet van toepassing en 5 voor heel erg van toepassing.

19 Dit zijn alle drie significante verschillen (alpha .05).

De clustermanager van Stichting Kinderopvang Enschede meent dat het voor kinderen en voor volwassenen goed is om lid te zijn van een sportvereniging. Zeker in bepaalde wijken in Enschede Zuid.

'In Enschede Zuid zijn er wijken waar veel kinderen aan hun lot worden overgelaten. Door kinderen te binden aan een vereniging wordt er op ze gelet, krijgen ze meer zelfvertrouwen, leren ze normen en waarden en hangen ze minder vaak op straat.'

Ook de directrice van een basisschool in Wesselerbrink vindt sporten voor kinderen een zinvolle invulling van hun vrije tijd. Door te sporten is volgens haar de kans kleiner dat zij zich vervelen.

Activiteiten in de wijk

Stimuleert de Sportboulevard sportverenigingen om meer activiteiten te organiseren in de omliggende wijken? Twaalf van de 22 vrijwilligers die de online enquête hebben ingevuld vermelden dat hun vereniging wel eens activiteiten organiseert in de wijken Wesselerbrink, Stroinkslanden en Helmerhoek. Dat zijn activiteiten als clinics, trainingen op school, of wijktoernooien. Drie van de twaalf verenigingen organiseren deze activiteiten nu vaker dan voordat zij waren aangesloten bij de Sportboulevard. De judovereniging is een goed voorbeeld van hoe een sportvereniging van betekenis kan zijn voor de wijk, zo vertelt een beleidsmedewerker van de gemeente Enschede.

'Zij [de trainers van de judovereniging] besteden veel aandacht aan normen en waarden. Op twee scholen verzorgen zij een keer per week voor elke groep een judotraining.'

Als verenigingen activiteiten organiseren in de drie omliggende wijken, dan doen zij dat vooral op eigen initiatief. De Sportboulevard werkt ook veel samen met basisscholen, hoofdzakelijk om nieuwe sportmogelijkheden te promoten. Zo gaan zij de klassen langs met informatie over de Sport Zappcard en helpen zij bij de organisatie van een schooltour door de e-sportvereniging.

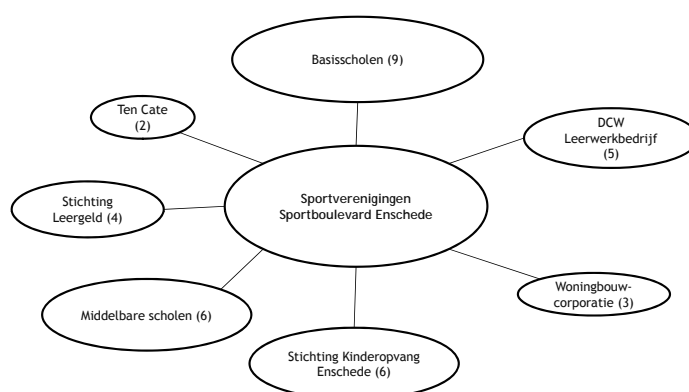
In de ogen van een medewerker van een woningbouwcorporatie heeft Sportboulevard Enschede vooral een 'aanjaagfunctie'. De woningbouwcorporatie kan volgens haar daarbij helpen door op een plein in de wijk de ruimte te bieden voor de organisatie van sportieve activiteiten. Ook voor nieuwe activiteiten als e-sport kan de corporatie bijvoorbeeld voor ruimte zorgen in een wijkvoorziening. Als het gaat om de 'aanjaagfunctie' vindt ze het belangrijk dat de Sportboulevard contacten legt met andere organisaties in de wijk.

3.3 Sportboulevard Enschede en maatschappelijke organisaties

Op de vraag wat Sportboulevard Enschede betekent voor de maatschappij zegt één van de bestuurders tijdens het groepsgesprek.

‘De Sportboulevard brengt de rest van Enschede dichterbij de verenigingen.’

Zij noemt daarbij als voorbeeld de re-integratiebanen waarvan de sportclubs en de mensen die deze banen hebben profiteren. Een ander voorbeeld is de rol die Sportboulevard Enschede kan spelen voor kinderopvangorganisaties of brede scholen. 19 van de 22 vrijwilligers zeggen dat hun sportvereniging wel eens samenwerkt met een of meerdere niet-sportorganisaties. Figuur 8 laat zien om welke organisaties het gaat.

Figuur 8 Niet-sportorganisaties waarmee de sportverenigingen die zijn aangesloten bij Sportboulevard Enschede contact hebben (n=22). Tussen haakjes het aantal vrijwilligers dat zegt samen te werken met die organisatie.

Sportverenigingen werken vooral samen met scholen, bijvoorbeeld door daar trainingen of clinics te verzorgen. Negen vrijwilligers werken wel eens samen met een basisschool en zes met een middelbare school. Zes werken er wel eens samen met Stichting Kinderopvang Enschede (SKE). Een clustermanager van SKE denkt dat de Sportboulevard in samenwerking met de sportverenigingen vooral voor kinderen boven de zeven jaar interessante en uitdagende sportactiviteiten kan organiseren. Hij merkt dit nu bij de buitenschoolse opvang die sinds kort een locatie heeft op het terrein van de bij Sportboulevard Enschede aangesloten hockeyclub. Het belang van sportactiviteiten in de buitenschoolse opvang wordt volgens hem steeds groter, omdat veel scholen zich meer en meer richten op wat men hun primaire taak noemt: taal- en rekenvaardigheid.²⁰ Ook de medewerker van de woningbouwcorporatie vindt het belangrijk dat op scholen aandacht wordt besteed aan beweging en gezondheid. Dat kan de Sportboulevard volgens haar doen, in samenwerking met de sportverenigingen. Scholen zijn voor sportverenigingen bovendien een vindplaats voor nieuwe leden. De beleidsmedewerker van de gemeente ziet, als het gaat om

20 Dat is overigens zeker niet op alle scholen het geval. De school waarvan wij de directrice hebben geïnterviewd besteedt bijvoorbeeld juist heel veel aandacht aan sporten, bewegen en gezondheid.

kinderopvang en buitenschoolse activiteiten, voor de Sportboulevard vooral een faciliterende rol. De schooldirecteur die wij hebben gesproken vertelt dat de samenwerking tussen de school en de Sportboulevard op dit moment vooral gericht is op de organisatie van sportactiviteiten op school, bijvoorbeeld e-sport. Dat vindt ze zinvol, en een intensievere samenwerking zou volgens haar ook kunnen.

'Ideaal zou zijn een structureel overleg tussen de school en de Sportboulevard en een structureel beleid met participatie vanuit de school naar de Sportboulevard toe. Op die manier zouden we nog meer voor elkaar kunnen betekenen. Het zou voor ons prettig zijn als duidelijk is welke mogelijkheden er voor ons zijn bij de Sportboulevard, voor activiteiten tijdens schooltijd en na schooltijd.'

3.4 Conclusie

Sportboulevard Enschede ondersteunt de sportverenigingen. Zij zorgen voor samenwerking en professionalisering. Zonder de Sportboulevard was het niet mogelijk geweest de Sport Zappcard op te zetten en om padel of e-sport op een succesvolle manier van de grond te krijgen. Bij de professionalisering van de verenigingen gaat het onder andere om het inzetten van maatschappelijke stages en re-integratiebanen, of het gezamenlijk communiceren naar de gemeente. Bovendien zijn ze ook overdag toegankelijk voor buurtbewoners uit de omringende wijken. De deur staat overdag altijd open. Dit zijn momenten dat de meeste vrijwilligers niet bereikbaar zijn.

Wat betreft de leefbaarheid van de wijk heeft Sportboulevard Enschede tot nu toe vooral invloed gehad op het fysieke aspect. Er zijn mooie, goed verzorgde en goed zichtbare sportvelden in de wijk. De kinderen uit Wesselerbrink geven de sportveldjes in hun wijk dan ook een aanmerkelijk hoger cijfer dan de kinderen uit Stroinkslanden en Helmerhoek. De activiteiten die Sportboulevard Enschede organiseert of ondersteunt in de wijk, zijn vooral gekoppeld aan de scholen. Aan buurtsportactiviteiten wordt nog niet veel aandacht besteed. Kinderen uit Enschede Zuid die sporten voelen zich gezonder, hebben meer zelfvertrouwen op sportgebied en hebben vaak meer vriendjes en/of vriendinnetjes dan kinderen die niet sporten. Sportboulevard Enschede zorgt ervoor dat meer kinderen lid worden van een sportvereniging.

4 *De maatschappelijke betekenis van Sportboulevard Enschede*

Sportboulevard Enschede heeft als doel de samenwerking tussen sportverenigingen in Enschede Zuid te verbeteren en sportverenigingen te ondersteunen bij het ontwikkelen, implementeren en uitvoeren van een innovatief sportaanbod. Daarmee willen zij de sportparticipatie van bewoners van drie wijken in Enschede Zuid - Wesselerbrink, Stroinkslanden en Helmerhoek - verhogen. In dit onderzoek hebben we gekeken naar de vraag wat Sportboulevard Enschede betekent voor de drie omliggende wijken wat betreft de sportparticipatie van haar bewoners, de leefbaarheid en de sportverenigingen in de wijk. In het onderzoek is specifieke aandacht besteed aan de wijk Wesselerbrink, een zogenoemde aandachtswijk met veel inwoners met een lage sociaaleconomische status en een zeer lage sportparticipatie. In dit hoofdstuk gaan we in op de belangrijkste conclusies en formuleren we aanbevelingen voor de toekomst.

4.1 *Conclusies*

In deze paragraaf bespreken we aan de hand van de drie pijlers van Sportboulevard Enschede de invloed van de Sportboulevard op de sportparticipatie en de leefbaarheid in de wijk.

Pijler 1: Stimuleren van verantwoord sporten en bewegen

De sportparticipatie van jeugdigen (7 tot 16 jarigen) in de wijk Wesselerbrink is tussen 2007 en 2010 sterk toegenomen van drie van de tien in 2007 tot vier van de tien in 2010. Ook in heel Enschede zien we onder jeugdigen een toename van het aantal sportlidmaatschappen, maar die is niet zo sterk als in Wesselerbrink. Het werk van Sportboulevard Enschede lijkt daarmee een succesvolle aanvulling op de inzet die de gemeente al pleegt om de sportparticipatie van jeugdigen te verhogen. Op dit moment is bijna zes van de tien kinderen uit groep 6, 7 en 8 van de basisscholen uit Wesselerbrink lid van een sportvereniging. Er is een groter deel van de jongens lid van een sportvereniging dan van de meisjes uit de wijk. Het aandeel dat lid is van een sportvereniging is even groot onder kinderen met een niet-Nederlandse achtergrond als onder kinderen met een autochtone Nederlandse achtergrond.

Een eerste succesfactor van de aanpak van Sportboulevard Enschede is de laagdrempeligheid. Het kantoor is duidelijk zichtbaar voor wijkbewoners en de deur staat overdag open. Mensen kunnen daardoor gemakkelijk binnenstappen met

vragen over de verschillende sportverenigingen. Dit lijkt positief voor bewoners met een niet-Nederlandse achtergrond. Een tweede belangrijke succesfactor is de opzet van innovatieve sportprojecten zoals de Sport Zappcard, e-Sport en padel. Deze projecten trekken veel nieuwe leden naar de sportverenigingen en zorgen voor een toename van het aantal lidmaatschappen bij de aangesloten sportclubs.

Pijler 2: Ondersteunen van aangesloten sportverenigingen en maatschappelijke organisaties

Sportboulevard Enschede ondersteunt de sportverenigingen die zich bij de organisatie hebben aangesloten. Kort gezegd zorgt de Sportboulevard voor samenwerking tussen en professionalisering van de verschillende sportverenigingen. Professionalisering van de verenigingen gaat onder meer om het gezamenlijk - alle aangesloten sportverenigingen - communiceren naar de gemeente of andere partijen. Daardoor is bijvoorbeeld de zichtbaarheid van de sportverenigingen verbeterd. In overleg met de gemeente is het groen rondom het complex verwijderd of verlaagd. Een ander belangrijk aspect is het inzetten van langdurig werklozen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt. Zij verrichten ondersteunende werkzaamheden op de sportverenigingen. De professionalisering betreft ook het gezamenlijk inkopen van energie en gezamenlijke afvalwerking, beide op initiatief van Sportboulevard Enschede. Duidelijk is ook dat zonder de Sportboulevard de Sport Zappcard nooit van de grond was gekomen en dat deze kaart is uitgegroeid tot een groot succes. Hetzelfde geldt voor de innovatieve projecten padel en e-sport.

De Sportboulevard is op dit moment vooral gericht op samenwerking tussen de sportverenigingen op sportief gebied. Net als in andere steden is er ook in Enschede steeds meer aandacht voor de maatschappelijke functie van sport. De vraag hoe je sportverenigingen kunt verbinden met organisaties uit de sectoren onderwijs, welzijn, werkgelegenheid en zorg staat hierbij centraal. Omdat de Sportboulevard hier in de toekomst meer aandacht aan gaat besteden is er in juli 2011 een vierde nieuwe pijler opgesteld. Hierin staat beschreven dat de Sportboulevard zich in gaat zetten voor het (mede helpen) organiseren van (sport)evenementen voor scholen, buitenschoolse opvang en overige maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven.

Pijler 3: Ontwikkelen van innovatieve vormen van sporten en bewegen

De Sport Zappcard is een succesvol innovatief project. Bijna 600 kinderen hebben er een, of hebben er een gehad. Van de kinderen met een Sport Zappcard is één op de vijf kinderen lid geworden van een sportvereniging. Autochtone kinderen stromen vaker door naar een volwaardig lidmaatschap dan kinderen met een niet-Nederlandse herkomst. Het project E-Sport dat op scholen in Enschede Zuid is geïntroduceerd, blijkt veel mensen te trekken. In Enschede is de eerste e-sportvereniging van Nederland opgericht. Padel zorgt voor meer nieuwe leden bij de tennisvereniging.

Leefbaarheid

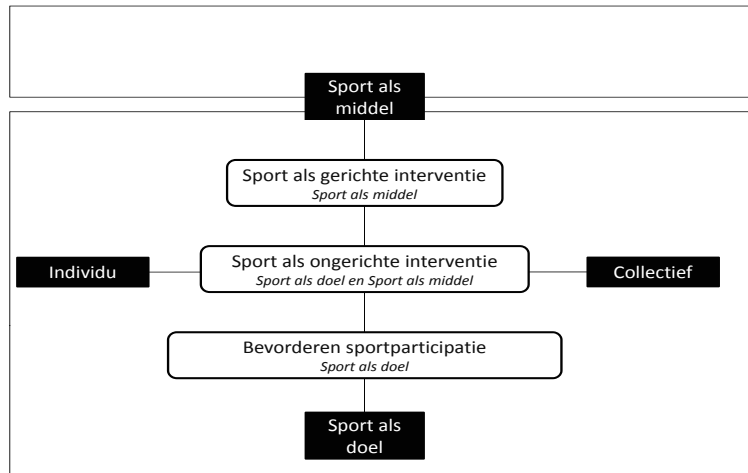
Wat betreft de leefbaarheid van de omliggende wijken, hebben de werkzaamheden van Sportboulevard Enschede tot nu toe vooral invloed gehad op het fysieke aspect en de manier waarop de bewoners de fysieke ruimte beleven. De Sportboulevard heeft gezorgd voor mooie, goed verzorgde en goed zichtbare sportvelden in de wijk. Kinderen uit Wesselerbrink geven de sportveldjes in hun wijk een aanmerkelijk hoger cijfer dan kinderen uit Stroinkslanden en Helmerhoek.

Activiteiten in de wijk die Sportboulevard Enschede organiseert of ondersteunt zijn vooral gekoppeld aan de scholen. Aan buurtsportactiviteiten besteden zij in beperktere mate aandacht. Kinderen uit Enschede Zuid die sporten hebben gemiddeld genomen meer vriendjes en/of vriendinnetjes dan kinderen die niet sporten. Net als uit andere onderzoeken - bijvoorbeeld het onderzoek naar de Schoolsportvereniging in Rotterdam (Boonstra & Hermens, 2011) - blijkt ook hier dat kinderen die lid zijn van een sportclub meer contact hebben met andere kinderen dan kinderen die dat niet zijn.

4.2 Sportboulevard Enschede en vitale sportverenigingen

Sportboulevard Enschede motiveert mensen lid te worden van een sportvereniging en zorgt ervoor dat mensen kunnen kennismaken met nieuwe sportvormen. Daarnaast draagt de Sportboulevard bij aan de professionaliteit van de aangesloten verenigingen. De gemeente Enschede beschrijft twee aspecten van vitale sportverenigingen: een gezonde bedrijfsvoering en betrokkenheid bij maatschappelijke projecten. Sportboulevard Enschede ondersteunt sportverenigingen bij het onderhouden van een gezonde bedrijfsvoering. Daarnaast zetten zij, weliswaar in mindere mate, ook in op het ondersteunen van verenigingen bij maatschappelijk ondernemen. De leerwerkplekken voor langdurig werklozen op de sportverenigingen is daar een voorbeeld van.

Kijken we naar het werk van Sportboulevard Enschede vanuit het model in figuur 9 (Boonstra & Hermens, 2011), dan kunnen we stellen dat de Sportboulevard zich vooral richt op het bevorderen van sportdeelname. Dit is een noodzakelijke voorwaarde om sport in te kunnen zetten als *ongerichte* of *gerichte* interventie. Bij sport als *ongerichte* interventie gaat het om projecten waarbij van sport als vanzelf positieve maatschappelijke effecten worden verwacht, bijvoorbeeld voor het aanleren van normen en waarden. Bij sport als *gerichte* interventie betreft het sportprojecten waarbij sport bewust en volgens een stappenplan wordt ingezet om een ander doel te bereiken, bijvoorbeeld gedragsverandering van een jeugdige met een gedragsprobleem.

Figuur 9 Model sportieve maatschappelijke interventies

Sportboulevard Enschede houdt zich nu vooral bezig met sport als doel. Zij denken daarbij vanuit de sportverenigingen en functioneren als een soort ‘makelaar’ tussen de verenigingen en de bewoners van de wijk. In mindere mate makelen zij ook tussen sportverenigingen en maatschappelijke organisaties. Zij verbinden bijvoorbeeld verschillende scholen en het leerwerkbedrijf DCW aan aangesloten sportverenigingen. In de toekomst wil Sportboulevard Enschede zich nog meer richten op het leggen van verbanden tussen maatschappelijke organisaties en sportclubs.

4.3 Aanbevelingen

In deze paragraaf doen we aanbevelingen voor de toekomst van Sportboulevard Enschede. De eerste vier gaan over het bevorderen van sportparticipatie en de ondersteuning van de sportverenigingen. De overige aanbevelingen gaan in op hoe de Sportboulevard zich meer in zou kunnen zetten op de maatschappelijke waarde van sport.

1. Onderzoek de mogelijkheden voor een gezinsaanbod

Om de sportparticipatie van kinderen en volwassenen te verhogen en ouders te betrekken bij de sportverenigingen is het aan te bevelen de mogelijkheden voor een gezinsaanbod te onderzoeken. Sportboulevard Enschede slaagt er in de sportdeelname van jeugdigen uit de omliggende wijken te bevorderen. Met de Sport Zappcard voor volwassenen richten zij zich ook al op de sportparticipatie van de volwassenen. Voor mensen met jonge kinderen is het laten sporten van hun

kinderen en het zelf sporten vaak moeilijk te combineren. Een oplossing zou zijn deze twee te combineren door op trainingstijden van kinderen op hetzelfde sportcomplex ook sportieve activiteiten voor ouders te organiseren. Dit zou een innovatieve vorm van sportaanbod zijn die Sportboulevard Enschede kan starten met een aantal van de bij hen aangesloten sportverenigingen. Daarnaast zou hierbij de samenwerking kunnen worden gezocht met kinderopvangorganisaties.

2. Blijf zoeken naar nieuwe sportvormen

De nieuwe sportvormen blijken erg succesvol te zijn. Veel mensen zijn erdoor gaan sporten. We bevelen aan dat Sportboulevard Enschede de zoektocht naar innovatieve sportvormen voortzet om de sportparticipatie te verhogen. De in het verleden ontwikkelde projecten hebben aangetoond dat vernieuwing en innovatie, naast de traditionele lijnen, effectieve manieren zijn om de sportparticipatie van verschillende doelgroepen in de stad te vergroten.

3. Blijf zorgen voor draagvlak onder de verenigingen

Niet alle verenigingen profiteren evenveel van de inzet van de Sportboulevard. Voor het succes van de Sportboulevard is draagvlak bij alle betrokken verenigingen echter van groot belang. We bevelen daarom aan dat Sportboulevard Enschede zich vooral richt op (maatschappelijke) activiteiten waar alle verenigingen voordeel van kunnen hebben. De Sportboulevard dient verenigingen te faciliteren en ondersteunen zonder verenigingen afhankelijk te maken.

4. Samenwerking met scholen

(basisscholen, middelbare scholen en beroepsopleidingen)

Sportboulevard Enschede kan op verschillende manieren samenwerken met scholen. Momenteel verzorgen zij met de e-sportvereniging bijvoorbeeld een schooltour en maken zij op de scholen in de omliggende wijken promotie voor de Sport Zappcard. Dat is belangrijk, omdat scholen een vindplek zijn voor kinderen. Om de sportdeelname nog meer te verhogen, kan de Sportboulevard ook op andere manieren samenwerken met de basisscholen in Enschede Zuid. Te denken valt aan het Rotterdamse model van de Schoolsportvereniging, waar sportclubs trainingen organiseren op de scholen en de kinderen in het weekend hun wedstrijden spelen op de hoofdlocatie van de vereniging waar zij lid van zijn.

Naast samenwerking met basisscholen ligt ook samenwerking met middelbare scholen of beroepsopleidingen voor de hand. Leerlingen van middelbare scholen uit de omgeving kunnen bijvoorbeeld hun maatschappelijke stage verrichten bij Sportboulevard Enschede. Iets soortgelijks geldt voor de samenwerking met beroepsopleidingen. Studenten van mbo- of hbo-opleidingen zoals pedagogisch werk of maatschappelijke dienstverlening, kunnen stage lopen bij Sportboulevard Enschede, bijvoorbeeld bij projecten voor jongeren met gedragsproblemen (zie aanbeveling 6). Studenten van sportopleidingen kunnen worden ingezet voor de uitvoering van sportactiviteiten bij naschoolse opvang of brede scholen.

5. Denk vanuit maatschappelijke doelen

Sportboulevard Enschede is begonnen als een samenwerkingsverband tussen sportverenigingen en denkt ook nu nog vanuit de sportverenigingen. De vraag die zij zichzelf stellen is meestal wat zij kunnen betekenen voor de verenigingen. Op die manier dragen zij al bij aan meerdere maatschappelijke doelstellingen. Een andere zinvolle benadering is om te denken vanuit de maatschappelijke doelen of sociale problemen in Enschede Zuid. Het is dan aan de Sportboulevard om te onderzoeken welke rol sport kan spelen bij het oplossen of voorkomen van bepaalde problemen. Zij kunnen sport dan inzetten als (gerichte of ongerichte) interventie, bijvoorbeeld om mensen met een fysieke of mentale beperking mee te laten doen, of door sport in te zetten om overlast door of verveling bij jeugdigen te voorkomen.

6. Ontwikkel sportaanbod voor jeugdigen met (gedrags)problemen

Vanuit de zorg is er steeds meer aandacht voor gezondheid en zelfredzaamheid van burgers. Het ministerie van VWS wil dat Nederlandse burgers zorg en preventie van gezondheidsproblemen dichtbij huis kunnen vinden (Ministerie van VWS, 2011). Sport, en dus ook de Sportboulevard Enschede, kan daarbij een belangrijke rol spelen. Een specifieke groep voor wie wordt verwacht dat sport een opvoedende werking heeft, zijn jeugdigen met gedragsproblemen (Breedveld et al., 2010). Sportboulevard Enschede zou samen met een aantal sportverenigingen, organisaties als Jeugdzorg of Centra voor Jeugd en Gezin, beroepsopleidingen, en eventueel ook met zorgverzekeraars de mogelijkheden voor gerichte sportinterventies voor jeugdigen met gedragsproblemen kunnen onderzoeken. Hetzelfde geldt voor sportaanbod voor mensen met een lichamelijke of geestelijke beperking.

7. Transfers naar andere steden

Een doel van de proeftuinen van was om succesvolle onderdelen van de projecten in te zetten in andere plekken in het land. 'Transfers' noemt NOC*NSF dit. De vraag is nu in hoeverre (onderdelen van) Sportboulevard Enschede ook elders in het land kunnen worden ingezet. Dat zou kunnen, maar niet altijd en overal. Het specifieke van de Sportboulevard is dat het verenigingen vertegenwoordigt die allemaal naast elkaar liggen. Een Sportboulevard in andere steden kan alleen werken als dit daar ook het geval is. De verenigingen moeten namelijk overeenkomstige belangen hebben. Sportboulevard Enschede zou bij deze transfers een adviserende rol kunnen spelen. Nieuwe projecten kunnen hun voordeel doen bij de ervaringen van de Sportboulevard, maar een exacte kopie op een andere plek in het land zal daar waarschijnlijk niet werken. Iedere lokale situatie vraagt tenslotte om een specifieke aanpak.

Literatuur

Boonstra, N. & Hermens, N. (2011). *Sportieve kansen met de Wmo. Hoe sport ingezet kan worden voor burgerparticipatie, sociale samenhang en preventief jeugdbeleid*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Boonstra, N. & Hermens, N. (2011). *Veilig sporten in de buurt. Vier jaar onderzoek naar Schoolsportverenigingen in Rotterdam*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Breedveld, K., Bruining, J.W., Dorsselaer, S. van, Mombarg, R. & Nootbos, W. (2010). *Kinderen met gedragsproblemen en sport: bevindingen uit de literatuur en uit recent cijfermateriaal*. Den Bosch: W.J.H. Mulier Instituut.

Coalter, F. (2007). *A wider social role for sport*. London: Routledge.

Duijvestijn, P. (2007). *Sociale infrastructuur van de 40 'krachtwijken' in beeld*. Amsterdam: DSP.

Elling, A. (2003). *Ze zijn er (niet) voor gebouwd. In- en uitsluiting in de sport naar sekse en etniciteit*. Nieuwegein: Arko Sports Media.

Gemeente Enschede (2007). *Enschede beweegt! Sportnota van de gemeente Enschede*. Enschede: gemeente Enschede, Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling.

Groot, M. de, (2008). *Maatschappelijk actieve sportverenigingen in beeld; Een onderzoek naar de maatschappelijke activiteiten van Amsterdamse sportverenigingen*. Amsterdam: DSP-groep BV.

I&O Research (2009). *Inkomens in Enschede 2008*. Enschede: I&O Research: Enschede (http://www.enschede.nl/webs/enschedeincijfers/archief_documenten/00002/Factsheet_inkomens_2008.pdf/)

Kalmthout, J. van, & C. van Lindert (2009). *Maatschappelijke rol sportverenigingen. Verenigingsmonitor Tilburg*. Den Bosch: Mulier Instituut.

Ministerie van VWS (2011). *Gezondheid dichtbij. Landelijke nota gezondheidsbeleid*. Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

NOC*NSF (2009). *Olympisch Plan 2028. Heel Nederland naar Olympisch niveau*. Arnhem: NOC*NSF.

NOC*NSF (2010). *Proeftuinen Nieuwe Sportmogelijkheden. Ervaringen van 15 proeftuinen met vernieuwend, klantgericht sportaanbod*. Arnhem: NOC*NSF.

SCP (2009). *Kunnen alle kinderen meedoen? Onderzoek naar de maatschappelijke participatie van kinderen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Sportboulevard Enschede (2009). *Sportboulevard Plan 2012. De sportvisie van Sportboulevard Enschede. Plan van aanpak op hoofdlijnen*. Enschede: Sportboulevard Enschede.

Bijlage 1 Bevolkingssamenstelling wijken Enschede Zuid

Bevolkingssamenstelling wijken Enschede Zuid (in percentages) in vergelijking met heel Enschede. Bron: Buurtmonitor gemeente Enschede, 1 januari 2011

	Stroinkslanden	Wesselerbrink	Helmerhoek	Enschede
Autochtoon Nederlands	70	54	79	71
Westerse allochtoon	7	6	6	8
Surinaams/Antilliaans	3	3	1	2
Turks	7	11	5	6
Marokkaans	1	3	0	1
Oost-Europees	2	2	1	2
Indonesisch	3	3	3	2
Overig niet-westers	7	18	5	8
Totaal aantal inwoners	10.542	16.280	8.0006	157.848
Gemiddelde besteedbaar inkomen per huishouden	€ 30.850	€ 24.930	€ 33.240	€ 29.100

*Bijlage 2   Overzicht met bij Sportboulevard Enschede
aangesloten organisaties*

Sportverenigingen	Partners	Samenwerkingsorganisaties
AC TION '48	NOC*NSF	Woningbouwcorporatie De Woonplaats
De Vrije Schutter	Ten Cate Nederland	Woon Ons Huis
DOS WK	Oranjewoud	Woningbouwcorporatie Domijn
E-sportbond Nederland	I-vents Sport & Leisure	Sportsroom
EBV The Jugglers	Stichting Leergeld	Yalp
Enschedese Bowls Vereniging	FysioGym	Alle basisscholen uit Enschede Zuid
Hockeyclub Enschede (EHV)	DCW (leerwerkbedrijf)	
Koninklijke Enschedese Leo Harmonie	Power Activeringscentrum	
Minkjan/EHC95	Universiteit Twente	
Petanque Vereniging l 'Equipe	Gemeente Enschede	
Ski Nordicwalk Club Twente	Stichting Kinderopvang Enschede	
Stichting Judosport Oost	Olympic Gym	
sv De Enschedese Boys	Derksen Communicatie	
sv Mediterraneo	Nieuwewind communicatie reclame pr	
TEZ	Brand Builders	
Triathlon Club Twente		
v.v. UDI		
v.v. Victoria '28		
Wintersportvereniging Het Oosten		

Bijlage 3   Achtergrondkenmerken respondenten

458 kinderen uit de groepen 6 tot en met 8 op negen basisscholen in Enschede Zuid hebben de enquête ingevuld. De gemiddelde leeftijd van de kinderen in de steekproef is bij 11 jaar. 28 procent van die kinderen is van autochtone herkomst, 21 procent heeft een Turkse achtergrond, 17 procent een Syrische achtergrond, zeven procent een Marokkaanse, 7 procent een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond en 21 procent een andere achtergrond. Een deel daarvan heeft Duitse ouders, of ouders met een andere Westerse achtergrond en een ander deel heeft een Irakese achtergrond. In vergelijking met heel Enschede Zuid heeft een groot deel van kinderen die mee hebben gedaan aan niet-Nederlandse achtergrond. Dat komt doordat het onderzoek vooral is uitgevoerd op scholen uit de wijk Wesselerbrink. En daar wonen in vergelijking met de andere twee wijken, Stroinkslanden en Helmerhoek, relatief veel allochtone gezinnen. Een belangrijke reden gekozen is het onderzoek vooral uit te voeren op scholen in Wesselerbrink is omdat de sportdeelname in die wijk het meeste achterblijft bij de rest van de stad. Daarnaast besteedt Sportboulevard Enschede specifieke aandacht aan Wesselerbrink. Tachtig procent van de geënquêteerde kinderen woont in de wijk Wesselerbrink, 18 procent in Stroinkslanden en twee procent in Helmerhoek. Bijlage 1 geeft een overzichtstabel weer met de achtergrondkenmerken van de kinderen die hebben deelgenomen aan het onderzoek. Daarin is ook de verdeling van de respondenten over de verschillende scholen te zien.

Verdeling respondenten naar geslacht (in percentages)	
Meisje	51
Jongen	49
Verdeling respondenten naar etnische achtergrond (in percentages)	
Autochtoon	28
Turks	21
Syrische	17
Marokkaans	7
Surinaams/Antilliaans	7
Overig	21
Leeftijd	
Gemiddelde leeftijd	10,92
Verdeling respondenten over scholen (in percentages)	
Katholieke basisschool De Windroos	15
Openbare basisschool Het Lang	13
CBS Mecklenburg	13
Mauritsschool	12
Openbare basisschool Het Stroink	12
Openbare basisschool De Broekheurne	11
Basisschool De Regenboog	9
Openbare basisschool Het Bijvank	9
Openbare basisschool Het Oosterveld	7
Verdeling respondenten over de wijken (in percentages)	
Helmerhoek	2
Stroinklanden	18
Wesselerbrink	80

Bijlage 4 Geïnterviewden

Groepsgesprek met negen bestuurder van zeven sportverenigingen:

- Jolande Smit (fysiotherapeute)
- Arnoud van den Bos (Stichting Judosport Oost)
- Erik Kuitert (Tennisvereniging Enschede Zuid)
- Nicole Meijerink (Tennisvereniging Enschede Zuid)
- Marcel Winters (Korfbalvereniging DOS-WK)
- Libbe Dekker (Basketbalvereniging The Jugglers)
- Brigit Barelds (Voetbalvereniging VV Udi)
- Bennie Veldhuis (Voetbalvereniging VV Udi)
- Hennie Klootwijk (Atletiek Club Tion '48)

Individuele interviews:

- Henny Breukers (beleidsmedewerker gemeente Enschede)
- Astrid Camerik (Woningbouwcorporatie De Woonplaats)
- Jaap de Carpentier - Wolf (Koninklijke Ten Cate)
- Hanne Daanen (Proeftuinbegeleider NOC*NSF)
- Rick Kuhlmann (Clustermanager Stichting Kinderopvang Enschede)
- Henny Roerink (Manager Sportboulevard Enschede)
- Mariël Wesselink (Directeur Basisschool De Windroos)

Bijlage 5 Trends sportparticipatie Enschede Zuid

	2007	2008	2009	2010
Stroinkslanden Noordoost	67	65	60	62
Stroinkslanden Zuid	28	30	34	34
Stroinkslanden Noordwest	59	61	61	58
Wesselerbrink Noordoost	25	27	31	33
Wesselerbrink Zuidoost	35	45	42	42
Wesselerbrink Zuidwest	36	39	37	47
Wesselerbrink Noordwest	31	38	43	50
Helmerhoek Noord	60	64	64	59
Helmerhoek Zuid	51	53	54	52
Enschede totaal	52	54	54	56

Bijlage 6 Twee innovatieve sportprojecten

Padel

Padel, een van oorsprong Zuid Amerikaanse sport, is één van de snelst groeiende sporten ter wereld. Op initiatief van Sportboulevard Enschede is de sport in Enschede geïntroduceerd. Padel is een kruising tussen tennis en squash. Je speelt het twee tegen twee, met rackets van grafiet zonder snaren en met een padelbal, die veel lijkt op een tennisbal. De bal verdwijnt echter vrijwel nooit uit het speelveld, omdat de baan wordt omringd door een afgesloten kooiconstructie met glazen wanden aan de baseline kanten. De glazen wanden brengen de bal steeds terug in het veld. De puntentelling, 15-30-40 en game, en veel andere spelregels zijn hetzelfde als bij tennis. Het gaat om twee gewonnen sets, waarbij een set gewonnen wordt door het team dat als eerste zes games wint, met twee games verschil. Een aantal verschillen met tennis zijn de omringde baan, het makkelijk hanteerbare racket en de verplichte onderhandse opslag. Mede door deze verschillen is padel eenvoudig te leren. Erik Kuitert, vice voorzitter en voorzitter van de tennisvereniging en tevens voorzitter van de Startgroep padel uit Enschede, geeft aan dat de laagdrempeligheid van de sport één van de belangrijkste redenen is geweest om de sport in Enschede te introduceren. Tegelijkertijd is het een flitsende en een nieuwe sport, en dat lokt. De sport is geschikt voor jong en oud. Enschede heeft inmiddels drie padelbanen. De banen werden op 18 juni 2010 geopend door Wethouder Wallinga van Enschede. Ook personeelsverenigingen en het bedrijfsleven maken gebruik van de banen.

De voorzitter van de vereniging geeft aan dat men in Enschede al langer van plan was om iets te veranderen binnen de tennisvereniging. Het aantal leden daalde en de gemiddelde leeftijd van de leden steeg. De vereniging heeft van april 2010 tot oktober 2010 75 nieuwe leden binnen gehaald, waardoor het totaal aantal leden op ongeveer 450 kwam te liggen. De vereniging is druk bezig met een nieuwe promotiecampagne om nog meer leden binnen te halen en hoopt dit jaar af te sluiten met 500 leden. Toch is het ledenaantal niet het meest belangrijk, vindt de voorzitter. Het is met name van belang dat de sport meer bekendheid krijgt.

De rol van de Sportboulevard bij de padelvereniging is op dit moment vooral gelegen in het assisteren bij de nieuwe promotiecampagne, het geven van adviezen en het leggen van contacten die van belang zijn voor de vereniging. Daarnaast brengt het Zapp Card Project van de Sportboulevard veel kinderen naar de vereni-

ging, zowel naar tennis als naar padel. De Sportboulevard is voor de vereniging een aanspreekpunt, laagdrempelig om binnen te lopen. Voorafgaand aan deze succesvolle periode was de Sportboulevard vooral bezig met het regelen van facilitaire zaken voor de vereniging zoals het regelen van energie, afval etc. *'De vereniging zou kunnen bestaan zonder de Sportboulevard, maar zou dan wel een stap terug moeten doen'*, zegt de voorzitter van de vereniging. *'Het grote probleem is dat niemand het werk van de mensen van de Sportboulevard zomaar over kan nemen'*. De vereniging loopt enkel op vrijwilligers, terwijl de Sportboulevard mensen fulltime in dienst heeft.

Padel draagt volgens de voorzitter bij aan de sportparticipatie omdat het gaat om een vrij nieuwe sport waar veel interesse voor is. Op deze manier wordt een nieuwe groep mensen aangesproken. De vereniging heeft veel proeflessen gegeven aan jeugd, studenten en senioren om ze enthousiast te maken voor de sport. Naast dat padel een leuk spel is vindt EK dat padel er voor heeft gezorgd dat er meer mensen op de baan en in het clubhuis te vinden zijn. *'Het verenigingsleven bloeit weer op'*. Sinds de opening is het ledenaantal en de gehele activiteit op de vereniging gestegen.

Voor de toekomst is het van belang dat de succesfactoren van padel behouden blijven. Daar vallen onder andere de korte lijntjes tussen de Sportboulevard en de vereniging onder. Daarnaast denkt de voorzitter dat het voor de toekomst belangrijk is om de juiste personen betrokken te houden. *'Met de juiste personen valt of staat alles'*. De mensen van nu zijn enthousiast en altijd bereid om te helpen. Mogelijke gevaren voor de toekomst zijn dat deze mensen wegvallen, maar ook stopzettingen van de financiering. Het belangrijkste gevaar is volgens de voorzitter dat als gevolg van bovenstaande de sportparticipatie weer terugvalt in het oude patroon, evenals de samenwerking tussen verenigingen onderling.

E-sport

Enschede heeft de eerste e-sportclub van Nederland. E-sport is ontstaan vanuit de entertainmentwereld en game-industrie en is een combinatie van dans, fitness en timing. Het vernieuwende aan deze sport is dat het, anders dan andere games, ook het sociaal-maatschappelijke aspect meeneemt. Hier hebben mensen volgens de voorzitter van de vereniging veel profijt van. In plaats van gamen vanuit huis, komen mensen nu bij elkaar. *'Er is onderlinge interactie'*. Dat is ook het doel van de sport. De gedachte is dat steeds meer kinderen alleen op hun kamer achter een (spel)computer zitten. Door e-sport wordt de leefstijl van kinderen, en indirect wellicht ook die van hun ouders, gezonder.

De sport kent meerdere aspecten. Een van de spellen is een spel op zestien afzonderlijke dansmatten die gekoppeld zijn aan een computer, beamer en een geluidsinstallatie. Op het scherm verschijnen videoclippen met daarin pijlen, voor, achter, links, rechts. Deze pijlen staan ook op de matten. Deelnemers moeten met hun voeten de bewegingen van de pijlen die op het scherm verschijnen volgen en

op het goede moment op het juiste vlak stappen. De punten per persoon worden bijgehouden en zijn te zien op het scherm. Aan het einde van een videoclip staat de top 16 in beeld. Daarnaast is het op de locatie van de e-sportclub mogelijk gebruik te maken van een Nintendo Wii of een X-box 360 Kinect. Bij de X-box 360 Kinect zijn de bewegingen die kinderen maken (via een camera) te zien op het beeldscherm. Het voordeel van de e-sporten is dat het ook aantrekkelijk is voor mensen die misschien iets minder lenig of fit zijn.

Sportboulevard Enschede organiseerde in 2007 een e-sport tour. Achttien basisscholen uit Enschede Zuid deden mee. Jong en oud waren zo enthousiast dat besloten is op een aantal vrijdagmiddagen inloopuren te organiseren in een buurthuis. Deze uren worden door een groot aantal kinderen en hun ouders bezocht. De dansmatten worden ook verhuurd aan (sport) verenigingen, de overheid en het bedrijfsleven. De E-sportbond, Sportboulevard Enschede en NOC*NSF hebben van april tot en met juni 2011 een tweede E-sport School Tour georganiseerd waaraan 850 kinderen uit de groepen 6, 7 en 8 deelnamen verdeeld over twaalf scholen. Op 13 juli vond een grote finale plaats. De tour wordt bekostigd door sponsors en door middel van een subsidie vanuit NOC*NSF.

De rol van Sportboulevard Enschede bij het opzetten van e-sport in Enschede is allereerst dat zij aanspreekpunt zijn. Daarnaast biedt de Sportboulevard ondersteunend materiaal, bijvoorbeeld om de tour langs scholen en zorginstellingen te kunnen organiseren en helpt de Sportboulevard bij het verder uitbouwen van de club, bijvoorbeeld door het organiseren van toernooien. De E-sportbond op zichzelf bestaat al langer en zou ook goed kunnen bestaan zonder de Sportboulevard, denkt de voorzitter van de E-sportbond. Dankzij de sportboulevard heeft de e-sport wel een enorme boost gekregen. *'De Sportboulevard geeft de bond het gevoel dat ze op de goede weg zijn'*.

Op het aantal mensen dat op dit moment meedoet aan e-sport heeft de voorzitter van de bond weinig zicht. Verwachting is dat met name de jeugd van 13 tot en met 19 jaar de sport beoefent of gaat beoefenen. Dit omdat binnen deze doelgroep het percentage 'gamers' het hoogst ligt. *'Met die wetenschap iets doen is slim'*.

De grootste succesfactor van de e-sport is volgens de voorzitter dat iedereen enthousiast is. Niet alleen mensen die de sport beoefenen, maar ook leraren en directeuren van scholen. Iedereen komt met de vraag *'wanneer komt de fysieke club? Ik word direct lid!'*. Aan wie al dit enthousiasme te danken is kan de voorzitter niet zeggen. *'Aan onszelf, denk ik, en aan de sport als mooi alternatief voor een 'stom schietspelletje'*. In de toekomst is het de kunst om dit enthousiasme vast te houden.

Gevaren voor de toekomst van e-sport zouden een gebrek aan vrijwilligers en de continuïteit in financiering kunnen zijn. Voor een doorlopende financiering vanuit NOC*NSF moet de e-sport eerst erkend worden als officiële sport. Dit staat hoog op het wensenlijstje van de voorzitter van de landelijke E-sportbond. Een andere wens van hem voor de toekomst is de e-sport naar een hoger niveau te tillen door een bredere verspreiding van verenigingen over heel Nederland.

Colofon

Opdrachtgever	Ten Cate Sportboulevard Enschede
Auteurs	N.J. Hermens MSc Drs. N.G.J. Boonstra M.m.v. A. Jansma MSc
Omslag	Grafital, Eindhoven
Foto omslag	Ten Cate Sportboulevard Enschede
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload en/of besteld worden via onze website: www.verwey-jonker.nl

ISBN 978-90-5830-468-1

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2011.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut.

Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute.

Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.